chapter-5

પ્રકરણ - ૫મું

:: રઘુવંશ ::

क इह रघुकारे न रमते ।

કાલિદાસના દરેક સર્જનને તેની વિશેષતા છે. પણ ભારતમાં કવિ "રઘુકાર" તરીકેજ પ્રિય અને વિખ્યાત છે. તે જ આ કાવ્ય અહીં કેટલું વિખ્યાત અને પ્રિય છે એ બતાવે છે. કુમાર સંભવનો વિષય એકજ છે. નાયક નાયિકા એક એક છે અને વિષયમાં પણ એકતા છે. તેથી તે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને વધારે હૃદયંગમ લાગે છે. તેમ છતાં રઘુવંશ એક મહાકાવ્ય મનાયું છે. તે મહાકાવ્યની વ્યાખ્યાને અનુસરે છે. જાણે તે વ્યાખ્યાજ તેને ખ્યાલમાં રાખીને રચાઇ હોય તેમ, એકજ ઉદાત્ત વંશમાં જન્મેલા ઘણા નાયકો - રાજાઓ મહાકાવ્યના નાયકો હોઇ શકે એમ કહેવાયું છે. રઘુના વંશમાં જન્મેલા ઉદાત્ત રાજાઓનાં ચરિત્રનું નિરૂપણ કરતા આ કાવ્યમાં ૨૯ રાજાઓના ચરિત્રનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ, શ્રીરામ, કુશ, અતિથિ અને અગ્નિવર્ણ મહત્વના છે. જો સર્ગ ૧થી ૮ સુધી અને ૯ થી ૧૯ સુધી - એમ કાવ્યના બે વિભાગ થઇ જાય છે. પહેલામાં રઘુ અને બીજામાં શ્રીરામ કેન્દ્રસ્થ દેખાય છે. રઘુનાં માતાપિતા તરીકે દિલીપ અને સુદક્ષિણાનું ચરિત્ર નિરૂપાયું છે. અજવિષયક ચરિત્રમાં રઘુ વચ્ચે ક્યાંય પ્રગટરૂપે આવતા નથી. છતાં બધું તેની છાયામાંજ બનતું લાગે છે. શ્રીરામના પિતા તરીકે દશરથ અને વંશજો તરીકે પછીના રાજાઓનું નિરૂપણ છે. આ ઘણા અને ઉદાત્ત નાયકોવાળા કાવ્યમાં "કુમારસંભવ"માં છે તેવી વિષયની એકતા દેખાતી નથી. તેમ છતાં હેતુની એકતા તો છેજ. જાણે કવિ અહીં આદર્શ રાજાઓનો પરિચય આપવા માગે છે.

કાન્તગુણોથી પ્રજાને પ્રિય અને ભયંકર, વ્રતધારી, દયાળુ અને આત્મસમર્પણ શીલ દિલીપ, પતિના વ્યક્તિત્વમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનો લોપ કરીને છાયાની પેઠે તેને અનુસરનાર સુદક્ષિણા, નંદિનીના આશીર્વાદને પરિણામે જન્મેલો વીરશ્રેષ્ઠ અને સર્વસ્વદાની રઘુ, સુકુમાર પ્રેમી છતાં પણ રાજાઓની સામે નિર્ભીક બનીને લડતો તથા પત્ની પાછળ દેહનો ત્યાગ કરતો અજ, રાજનયપટુ અને ઈન્દ્રનો સહાયક દશરથ, જેનામાં બધા પુરોગામીઓના ગુણો એકત્રિત થઈને પ્રગટે છે અને ચરમપરિણતિ પામે છે તે ભગવાન વિષ્ણુના માનવાવતાર શ્રીરામ, તેમનો રક્ષક અને શત્રુને સમરમાં પીઠ બતાવવી પડે એવો પુત્ર કુશ, રાજનયપટુ, અતિથિ, અને ઉદ્દામ વિલાસી, અગ્નિવર્ણ, તેમજ ભારતીય નારીત્વના ચારિત્ર્ય આદર્શ જેવી, જીવનભર પતિત્યાગે દુઃખો પડતાં અને અકારણ લાગેલા ત્યાગ છતાંય તેમનામાં કામચારની શંકા કરવાને બદલે એને પોતાનાંજ પૂર્વ કર્મોનો વિપાક માનતી તેમજ भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः। ચાહતી તેજસ્વી દેવી સીતા, તેજસ્વી પાત્રોની આ હારમાળા દ્વારા કવિ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને જીવંત પાત્રસૃષ્ટિ ખડી કરે છે. એ પાત્રો જાતિગત વૈશિષ્ટ્યવાળાં – Types – છે છતાં તે દરેકને પોતાની વિશેષતા છે – વ્યક્તિત્વ પણ છે. દરેકનાં ખૂબી અને ખામી ન્યારાં છે. છતાં તેમાં સમાનતાનો કોઈ અપૂર્વ રણકાર છે. કવિએ આ વંશાવળી ક્યાંથી લીધી તે તર્કનો વિષય છે. રામાયણના બાલકાંડમાં તે નામાવલિ શ્રીરામના નામ આગળ સ્વાભાવિક રીતે અટકે છે. વિષ્ણુપુરાણ મોટી નામાવલિ આપે છે, તે કાલિદાસની નામાવલિ કરતાં આગળ જાય છે. ભાસ પોતાનાં નાટકો – પ્રતિમામાં નામાવલિ આપે છે. તેમાં અને આ નામાવલિમાં

ગામ્ય છે. કદાચ આજે અપ્રાપ્ય એવી કોઈ પરંપરામાંથી એણે મહાકવિઓએ પોતાની નામાવલિ લીધી હોય, પણ વિષ્ણુપુરાણ પદ્મપુરાણ, કે રામાયણના નામાવલિથી જુદી રીતે કવિએ પોતાનો ક્રમ નક્કી કર્યો છે, તે નોંધપાત્ર છે. કવિ ઇતિહાસ નહીં પણ કાવ્ય રચે છે અને તેમાં માનવહૃદયનો, માનવચારિત્ર્યનો, અને માનવભાવોની રત્નછાયાનો વ્યતિકર રચે છે. જે નામો પોતાના આ હેતુને અનુકૂળ હોય તેજ, તે ક્રમમાં તેમણે લીધાં છે અને બાકીનાં છોડી દીધાં છે. વધારે ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે. રઘુવંશની રચના પોતે શા માટે કરી તે કવિ પ્રસ્તાવનામાંજ કહે છે. તે મહાનરાજાઓ જન્મથી જ શુદ્ધ છે, ફલપ્રાપ્તિ સુધી કર્મ કરે છે, આ સમુદ્ર પૃથ્વીના સ્વામી છે, સ્વર્ગસુધી જેમના રથનાં ગમન છે, જે વિધિવત હોમ કરે છે, અતિથિઓને તેમની ઇચ્છા પૂરી કરીને સત્કારે છે, અપરાધ પ્રમાણે દંડ કરે છે, સમય સમયે જાગે છે, ત્યાગ માટેજ ધનસંચય કરે છે, સત્યાર્થે મિતભાષી છે, યશમાટેજ વિજય મેળવે છે, બાલ્યમાં વિદ્યા મેળવે છે, યૌવનમાં વિષયેચ્છુ છે, વૃદ્ધત્વે મુનિનું વ્રત ધારે છે, અને અંતે યોગથી દેહત્યાગ કરે છે. તેમના ગુણોથી આકર્ષાઈને વામન જેમ ઊંચા મનુષ્યને પ્રાપ્યસહકાર ફળ લેવા માગે કે કોઈ નાવડાથી સાગર તરવા માગે તેમ કવિ આ પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્વસૂરિઓએ વાણીથી દ્વાર બનાવ્યું છે, તેથી આ વિષયમાં વજ્રે બતાવેલા છિદ્રમાં જેમ સૂત્રની તેમ પોતાની ગતિ થશે એમ કહે છે. મનુનાં વંશમાં થયેલા, સાક્ષાત્ ધર્મ અવતાર થયો હોય એવા, ભીમ અને કાન્ત ગુણોથી પ્રજાને ભયંકર અને પ્રિય થઈ પડેલા સમર્થ, વીર, ધર્મનિષ્ઠ, એકપત્ન્ય, પ્રજાના વિનય રક્ષણ આદિ દેનારા તેમના ~~સત~~ સાચા પિતાજેવા રાજા દિલીપના ચરિત્ર નિરૂપણથી કાવ્ય શરૂ થાય છે. તેને યોગ્ય પુત્ર નથી, તેથી રાણી સુદક્ષિણા સાથે ગુરુ વસિષ્ઠને આશ્રમે જવાને નીકળે છે. માર્ગમાં અનુકૂળ શુકનો, અનેકવિધ

પ્રજાવૃન્દોનું સ્વાગત, અને બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ અનુભવતો– પામતો તે વસિષ્ઠના શાંત, રમ્ય આશ્રમમાં પહોંચે છે. યોગ્ય સત્કાર અને કુશળ પ્રશ્ન પછી તે ગુરુને પોતાના આગમનનું પ્રયોજન જણાવે છે. પોતે સંતાનહીન છે એટલે સમગ્ર વસુધાનું રાજ્ય તેને સુખકર નથી. તેના પિતરો આ વન અંજલિની ચિંતામાં છે. પોતે ઉછેરેલા વંધ્ય આશ્રમવૃક્ષની સ્થિતિના જેવી પોતાની આ સ્થિતિની ગુરુએ ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી. ગુરુ સમાધિદ્વારા તેની આ સ્થિતિનું કારણ જાણી લે છે. તેણે સુરભિની અવગણના કરેલી, તેથી "જ્યાં સુધી મારા સંતાનની સેવા નહીં કરે ત્યાં સુધી તું અપુત્ર રહેશે" એવો શાપ વહોરી લીધો છે, એમ કહી તેને સુરભિની પુત્રી અને પોતાની હોમધેનુ નંદિનીની સેવાનું વ્રત કરવાનો આદેશ આપે છે. વ્રતધારી રાજા બીજા દિવસથી તેનો અનુચર બને. તેને વનમાં ચરવા લઈ જાય છે. તે બેસે ત્યારે બેસે છે, ઊભી રહે ત્યાં ઊભો રહે છે, પાણી તે પીએ ત્યારે પીએ છે, ખાય છે ત્યારે ખાય છે. મનોહર સૌન્દર્યને ખૂબ જુએ–માણે છે, હિમાલયનાં વનોમાંથી પોતાનો યશ ગવાતો સાંભળે છે. ૨૧ દિવસ પછી નંદિની તેની પરીક્ષા લે છે. વનના મોહક સૌન્દર્ય જોવામાં મગ્ન રાજા ગંગાના મનોહર પ્રપાતપ્રદેશમાં ચરતી ગાયનો કરુણ રવ સાંભળે છે. તે જુએ છે તો એક વિકરાળ સિંહે ગાયપર આક્રમણ કર્યું છે. તે ભાથામાંથી બાણ કાઢવા જાય છે, તો તેનો હાથ બાણના પુંખ સાથે ચોંટી જાય છે. સિંહને વાચા થાય છે અને તે જણાવે છે કે પોતે ભગવાન શંકરનો કુંભોદર નામનો અનુચર છે. ભગવતી પાર્વતીએ ઉછેરેલા દેવદાર વૃક્ષનું વન્ય હાથીઓથી રક્ષણ કરવા નીમાયો છે. જે પ્રાણી તે સ્થળે જઈ પહોંચે તે તેનું ભક્ષ્ય છે. રાજા આશ્ચર્ય

પામે છે ભગવાન શંકરનો પ્રતાપ સ્વીકારે છે. અને ગાયના બદલામાં પોતાનો આહાર કરીને ગાયને છોડી દેવા તેને વિનવે છે. "થોડા માટે ઘણું ત્યજવા ઇચ્છનાર" કહી "સિંહ તેની હાંસી કરે છે, પણ "આશ્રયમાંનો રક્ષે તે ક્ષત્રિય" એમ કહી રાજા તેને પોતાના યશઃશરીરપર દયા કરવા વિનવે છે. તે તે સ્વીકારે છે. સિંહનું ભક્ષ્ય બનવા નીચો નમીને પડેલા રાજા પર સિંહના પ્રહારને બદલે પુષ્પવૃષ્ટિ થાય છે. નંદિની તેને વંશધર/પુત્ર પ્રાપ્તિનું વરદાન આપે છે. તે માટે પોતાનું દૂધ પીવા કહે છે. રાજા હોમ અને વત્સના ઉપયોગ પછી વધેલું પય ગુરુની આજ્ઞાથી પીવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. નંદિની ત્યારે પ્રસન્ન થાય છે. આશ્રમે જઇ ગુરુની આજ્ઞા લઇ રાજા તેનું દૂધ પીએ છે. ગુરુ તેને વિદાય આપે છે.[૨]

રાણી ગર્ભધારણ કરે છે. રાજાને આનંદ થાય છે. શુભ સમયે રઘુનો જન્મ થાય છે. તે ધીરે ધીરે મોટો થાય છે. શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગ્ય સમયે તેને યુવરાજ પદ આપી રાજા દિલીપ અશ્વમેધ યજ્ઞો શરૂ કરે છે. અશ્વરક્ષક રઘુ દરેક વખતે વિજયી બને છે. નવ્વાણું યજ્ઞો પૂરા થાય છે. સોમા યજ્ઞવખતે ઇર્ષાળુ ઇન્દ્ર તે અશ્વનું હરણ કરી જાય છે. રઘુ ગુંચવાય છે. પણ નંદિનીના પ્રતાપથી ઇન્દ્રને જુએ છે. પહેલાં સમજાવે છે. વિનવે છે. આમ ઇન્દ્ર અશ્વ આપવાની ના પાડે છે ત્યારે તેને પડકારે છે. બેઉ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થાય છે. ઇંદ્ર તેને હરાવી શકતો નથી. છેવટે વજ્રપ્રહાર કરે છે. ઘાયલ રઘુ પડે છે. પણ તરત ઊભો થાય છે. તેનું આ સત્ત્વ જોઇ પ્રસન્ન થયેલો દેવરાજ, તેના પિતાને યજ્ઞફળ મળવાનું અને આ

૩: સર્ગ ત્રીજો

સમાચાર દિલીપને પહોંચાડવાનું વરદાન આપે છે. તે સમાચાર જાણીને પ્રસન્ન થયેલો દિલીપ તેને રાજ્ય સોંપી દે છે.[3]
વર્ષાઋતુ પુરી થતાં રઘુ વિશાળ સૈન્ય સાથે દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે. અંગ, વંગ, સુહ્મ, કલિંગ, દક્ષિણ ભારત, મલયદેશ, અનુપદેશ, પારસીકો, વંક્ષુતીરના હૂણો, હિમાલયના કિરાતો અને પાર્વત જાતિઓને જીતી, હિમાલયને ઓળંગી ભારતમાં પ્રવેશે છે. પ્રાગ્જ્યોતિષ અને કામરૂપના રાજાઓ તેને નમી પડે છે. સૌના પાસેથી કર લઇને અયોધ્યા પાછો ફરે છે.
:કવિ ભારતની તત્કાલીન ચતુઃસીમાનું, તે તે પ્રદેશના લોકોનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય આદિની વિશેષતાનું અનુષ્ટુપ છંદમાં વેગીલું, સુંદર વર્ણન કરે છે.:. પાછો આવી[4] રઘુ વિશ્વજિત યજ્ઞ કરે છે અને સર્વસ્વ દાનમાં આપી દે છે.

મહર્ષિ વરતંતુનો શિષ્ય કૌત્સ ગુરુદક્ષિણામાં ચૌદ કરોડ સોનામહોરો આપવાના હોવાથી તે લેવા તેની પાસે આવે છે. પણ માટીના પાત્રમાં અર્ઘ્ય સામગ્રી લઇ રઘુ તેનો સત્કાર કરે છે., તેથી તેની સ્થિતિ સમજી પાછો વળવા તૈયાર થાય છે. રઘુ તેને થોડા દિવસ રોકાવાની વિનંતી કરે છે. અને કુબેર ઉપર ચઢાઇ કરી ધન લાવવા ઇચ્છે છે. તે રાત્રે ચમત્કાર થાય છે. તેના ભંડારમાં સુવર્ણનો વરસાદ થાય છે. તે બધું ધન તે આગ્રહપૂર્વક કૌત્સને આપે છે. કૌત્સ તેને વીરપુત્ર પામવાનો આશીર્વાદ આપે છે. પછી અજનો જન્મ થાય છે. યોગ્ય વયે રઘુ તેને પરણાવે છે. તથા વિદર્ભ : ક્રથ-કૈશિક: દેશના રાજાની બહેન ઇન્દુમતીના સ્વયંવરનું નિમંત્રણ આવતાં

3: સર્ગ ત્રીજો

૪: સર્ગ ૪

તેને ત્યાં મોકલે છે. માર્ગમાં મતંગઋષિનો શાપ પામીને વન્યહાથી બનેલા ગંધર્વરાજ પ્રિયંવદના શાપનું તેના બાણ પ્રહારથી નિવારણ થાય છે. તે તેને આગ્રહ પૂર્વક સંમોહનાસ્ત્ર આપે છે. પછી તે વિદર્ભ જાય છે. ઉત્સુકતા અને નિંદ્રા વચ્ચે[5] રાત પૂરી થાય છે.

સ્વયંવરમંડપમાં રાજાઓનો સમૂહ ક્રમસર આસનોપર બિરાજમાન છે. ત્યાં અજ પોતાના આસન ઉપર બેસે છે. પાલખીમાં રાજકુમારી ઇન્દુમતી પ્રવેશે છે. "સુવ્રતપ્રગલ્ભા" પ્રતિહારી સુનંદા તેને સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓનો વિગતે પરિચય આપે છે. તેઓ તેનું ધ્યાન ખેંચવા વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે. કોઈને કોઈ કારણે ઇન્દુમતી તેમને નાપસંદ કરતી કરતી અજ પાસે પહોંચે છે. તેનું તેના તરફનું આકર્ષણ જોતાં સુનંદા તેનો વિગતે પરિચય આપે છે. તે ધાત્રી દ્વારા તેને વરમાળા પહેરાવે છે. લોકોનો અને પુરજનોનો સંમતિસૂચક હર્ષનાદ પ્રસરી રહે છે. નિરાશ રાજાઓ પણ ગુસ્સો દાબી જાળવે છે.[6] નગર પ્રવેશ વખતે કુંડિનપુરની લલિત લલનાઓનો અજને જોવા માટેનો સંભ્રમ ઇશારો કવિ સુંદર રીતે વર્ણવે છે. તેમની શ્રવણસુખદ વાણીને સાંભળતો અજ શ્વસુરગૃહે પહોંચે છે. વૈદિક વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કાર્ય સંપાદન થાય છે. :તેનું વર્ણન જોતાં કવિના સમયથી આજસુધી વિવાહ વિધિ લગભગ એનો એજ રહ્યો છે એમ લાગે છે: વિવાહ પછી તેનો સાળો તેને તથા ઇન્દુમતીને વળાવવા જાય છે. ત્રણ દિવસ પછી પાછો વળે છે. પહેલેથી જ રઘુ પર ક્રોધે ભરાયેલા રાજાઓ અજનો આ અભ્યુદય સાંખી શકતા નથી. તેઓ માર્ગમાં અજ પર હલ્લો કરે છે. તે ઇન્દુમતીના રક્ષણની વ્યવસ્થા કર્યા પછી તેમનો નિર્ભયતાથી સામનો કરે છે. ઘોર યુદ્ધ થાય છે.

૫: સર્ગ ૫

૬: સર્ગ ૬

તેની સેના નાસવા લાગે છે., પણ તે પાછાં પગલાં કરતો નથી. છેવટે સંમોહનાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી તેમને હરાવે છે. અને વિજયી થઈ અયોધ્યા પહોંચે છે.[7] રઘુ તેને રાજ્યસોંપી વાનપ્રસ્થ લે છે. અને છેવટે યોગથી દેહત્યાગ કરે છે. અજ રાજ્યલક્ષ્મી અને ઇન્દુમતીનો પતિ બની યોગ્યતાપૂર્વક રાજ્ય ચલાવે છે. અને આનંદ કરે છે. તેને ત્યાં એક પુત્ર જન્મે છે. તેનું નામ દશરથ રાખવામાં આવે છે. એક દિવસ ઇન્દુમતી સાથે વિહાર કરવા તે ઉપવનમાં જાય છે. ત્યાં આકાશમાર્ગે ગોકર્ણેશ્વરના દર્શને જતા નારદજીની વીણા ઉપરથી ઉડીને સ્વર્ગીય પુષ્પોનો હાર ઇન્દુમતી પર પડે છે. તેને જોતાં તે મુર્છિત થઈ જાય છે. અને મરણ પામે છે. આ વજ્રઘાત સહન ન થતાં અજ સ્વાભાવિક ધૈર્ય છોડીને કરુણ વિલાપ કરે છે. (આ હૃદય ભેદક વિલાપમાં કવિની શક્તિ પૂરેપૂરી ખીલી છે. રતિવિલાપનો તે પૂરક છે.) તે મરણોત્તર વિધિ કરી નગર પ્રવેશ કરે છે. યજ્ઞદીક્ષા લઈ બેઠેલા ગુરુવસિષ્ઠનો એક શિષ્ય તેમનો આશ્વાસન સંદેશ લઈને આવે છે. હરિણી નામની અપ્સરાને તપસ્વી તૃણબિંદુનો શાપ થતાં માનવદેહ મળેલો અને તેની અવધિ તે સ્વર્ગીય પુષ્પો જુએ ત્યાં સુધીની જ હતી. તેજ ઇન્દુમતી હતી. માટે તેનું આ રીતે અવસાન થયું છે. મૃત્યુ શરીરીઓનો સ્વભાવ છે, જીવન વિકૃતિ છે, મૃત્યુપામીને દરેકને કર્માનુસારગતિ મળે છે, માટે હવે વિવેકથી શોક શમાવી રાજ્ય અને કુમારની સંભાળ રાખવાનો તેમાં આદેશ છે. પણ આ સંદેશ તેને ભાગ્યેજ આશ્વાસન આપી શકે છે. પુત્ર અને રાજ્યનું તે થોડા વર્ષ પાલન કરે છે. ૧૬ વર્ષનો પુત્ર થતાં થતાં તો તે અસાધ્ય રોગનો ભોગ બને છે. અને અનશનદ્વારા – દેહત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં પ્રિયતમા સાથે વિહરે છે.[8]

૭: સર્ગ સાતમો

૮: સર્ગ આઠમો

દશરથ રાજનયપટુ મહાપ્રતાપી રાજા બને છે. મગધ, કોશલ, અને કેકય દેશના રાજાઓની રાજકન્યાઓ કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયીને પરણે છે. શત્રુઓને હંફાવે છે. આધિપત્ય જમાવે છે. ઇંદ્રનો ય સખા બને છે. તેના શત્રુઓના રુધિરથી વારંવાર રજરેણુને શાંત કરી દે છે. વસંતાગમન થતાં એક વખત તે સૈન્ય સાથે મૃગયા કરવા જાય છે. વસંતાગમને ખીલી ઊઠતા વનના સૌન્દર્યનું કવિ સુંદર ચમત્કૃત વર્ણન કરે છે. મૃગયાનું વર્ણન પણ સરસ છે. એક રાત્રે વન્યહાથી જળ પીતો હોય એવો અવાજ રાજાને સંભળાય છે. તે શબ્દવેધી બાણ ચલાવે છે. પણ માનવનો આર્તનાદ સાંભળી દોડતો ત્યાં પહોંચે છે. કોઈ મુનિકુમારને ઘાયલ થઈને પડેલો જોઈ તે અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. તેની વિનંતીથી તેનાં માતાપિતા પાસે લઈ જાય છે. પોતાનો દોષ કબૂલ કરી દંડ માગે છે. બ્રાહ્મણેતર વર્ણના તે દંપતી પોતાના પુત્રને લાગેલું બાણ ખેંચી કાઢવા કહે છે. તેમ કરતાં તે મરણ પામે છે. તેઓ ચિતા રચાવી તેમાં પ્રવેશ કરે છે. અને દશરથને શાપ આપે છે કે તારું મરણ પણ વૃદ્ધત્વે પુત્રવિયોગના શોકથી થશે. અપુત્ર રાજાને આ શાપ પણ અનુગ્રહ જેવો લાગે છે. વૃદ્ધ થયેલા અપુત્ર રાજાને ઋષ્યશૃંગાદિ મુનિઓ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવે છે. દશાનન લંકાપતિ રાવણના ભયથી ત્રાસેલી, શ્રી અને અધિકારહીન દેવમંડળી ક્ષીરસાગરમાં શયન કરતા ભગવાન વિષ્ણુને શરણે જાય છે. તે વખતે જ તે યોગનિદ્રામાંથી જાગે છે. સુંદર દેવસ્તુતિ સાંભળીને તે કહે છે કે હું તમારા દુઃખનું કારણ જાણું છું. દશરથને ત્યાં મનુષ્યરૂપે અવતાર લઈ હું તેનો નાશ કરીશ. આશ્વાસન પામેલા

૯: સર્ગ નવમો

દેવો ત્યાંથી જાય છે. રાજાને ત્યાં યજ્ઞકુંડમાંથી પ્રાજાપત્ય હાથ લઈને દેદીપ્યમાન યજ્ઞપુરુષ પ્રગટ થાય છે. અને તે રાજાને આપે છે. તે પોતાની રાણીઓને વહેંચી આપે છે. ત્રણે રાણીઓ ગર્ભવતી થાય છે. વિષ્ણુભગવાન ગર્ભમાં પ્રવેશ્યા હોય તેવાં તેમનાં સ્વપ્નદર્શન જાણી રાજા આનંદ પામે છે. શુભ મુહૂર્તમાં રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્નનો જન્મ થાય છે. વિશ્વમાં આનંદ પ્રસરી રહે છે. માત્ર રાવણની રાજ્યલક્ષ્મી કંપી ઊઠે છે.[10] વિશ્વામિત્ર આવીને યજ્ઞના રક્ષણ માટે રામ, લક્ષ્મણની માગણી કરે છે. તે સ્વીકારી રાજા તેમને વિદાય આપે છે. વિશ્વામિત્ર માર્ગમાં તેમને બલા-અતિબલા વિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે. તાટકાવનમાં આવી પહોંચતાં મુનિ તેનો વૃત્તાંત કહે છે. શ્રી રામના ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળી આવી પડેલી તાડકાને શ્રીરામ એક બાણે યમસદન પહોંચાડી દે છે. વિશ્વામિત્રના આશ્રમમાં મુનિ યજ્ઞદીક્ષા લઈને બેસે છે. તેમાં વિઘ્ન કરવા આવનાર મારીચ અને સુબાહુમાંથી, શ્રીરામ મારીચને એક બાણથી સાગરપાર ફેંકી દે છે. માયા કરીને આમતેમ ઘૂમતા સુબાહુના ટુકડા ઉડાવી દે છે. પ્રસન્ન થયેલા ઋષિ તેમને ધનુર્વિદ્યાનું રહસ્ય આપે છે. જનક રાજાનો ધનુર્યજ્ઞ જોવા તેમને પોતાની સાથે મિથિલા લઈ જાય છે. માર્ગમાં અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કરીને તે ત્યાં પહોંચે છે. અને નગરજનોના નયનોત્સવનું કારણ થઈ પડે છે. ધનુષ્ય ચઢાવી શ્રીરામ જનકની શરત પૂરી કરે છે. ચારે ભાઈઓના વિવાહ ત્યાં ધામધૂમ સાથે થાય છે. પાછા વળતાં શ્રીરામના પરાક્રમથી ક્રોધે ભરાયેલા પરશુરામ આવી પહોંચે છે. તે શ્રીરામને ધમકાવે

૧૦: સર્ગ દસમો

છે, પોતાના સાથે યુદ્ધ કરવાનો પડકાર ફેંકે છે અને પોતાની પાસેનું વૈષ્ણવ ધનુષ્ય ચઢાવવા કહે છે. શ્રીરામ તે ચઢાવે છે. નિસ્તેજ પરશુરામ ચાલ્યા જાય છે, અને બધા અયોધ્યા પહોંચે છે.[11] વૃદ્ધ થયેલા રાજા દશરથ શ્રીરામને યુવરાજ બનાવવા માગે છે. પણ કૈકેયી ભરતને રાજ્ય અને શ્રીરામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ — એવાં બે વરદાન માંગે છે. પિતૃભક્ત શ્રીરામ વનમાં જવા ચાલી નીકળે છે. પુત્રવિરહે વ્યાકુળ દશરથ પ્રાણ છોડે છે. ભ્રાતૃભક્ત ભરતને મોસાળેથી તેડાવાય છે. પણ તે રાજ્ય સ્વીકારતા નથી. શ્રીરામને મળવા અને પાછા લાવવા તે વનમાં જાય છે. ચિત્રકૂટ પર મિલન થાય છે, પણ શ્રીરામ અડગ રહે છે. પોતાની પાદુકાઓ આપી ભરતને પાછા વાળે છે. તે નંદિગ્રામમાં રહી થાપણ તરીકે રાજ્યને સાચવે છે. વનમાં મહર્ષિઓના આશ્રમોમાં તેમનું આતિથ્ય અને આશીર્વાદ સ્વીકારતા શ્રીરામ વનોને નિર્ભય કરતા ફરે છે અને અંતે પંચવટીમાં સ્થિર થાય છે. ત્યાં શૂર્પણખા પ્રસંગ બને છે. ખર, દૂષણ અને ત્રિશિરા તથા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો તેમને હાથે નાશ થાય છે. વેર લેવા રાવણ સીતાને હરી જાય છે. જટાયુ પાસેથી ભાળ મેળવી શ્રીરામ તેમની શોધમાં પંપા સરોવર અને ઋષ્યમૂક પર્વત પર પહોંચે છે. સુગ્રીવનું સખ્ય સાધે છે. વાલીને હણીને તેને વાનરરાજ બનાવે છે. અપૂર્વ પરાક્રમો કરી હનુમાન સાગરપારથી સીતાની શોધ લાવે છે. શ્રીરામનું સૈન્ય લંકા પહોંચે છે. ભયંકર યુદ્ધમાં ધીરે ધીરે રાવણનો પક્ષ નાશ પામતો જાય છે. કુંભકર્ણ, ઇન્દ્રજિત આદિ પડે છે. અતુલ પરાક્રમ કરીને રાવણ પણ પડે છે. વિભીષણનો લંકાના રાજવી તરીકે અભિષેક કરીને શ્રીરામ પુષ્પક વિમાનમાં પાછા ફરે છે.[12] વિમાનમાંથી સીતાજીને

૧૧: સર્ગ ૧૧મો

૧૨: સર્ગ ૧૨મો

મહાસાગરનું અને માર્ગનું સૌન્દર્ય શ્રીરામ બતાવે છે. સેતુથી વિભક્ત, છોળો ઉછાળનાર, સર્પો, રત્નો અને તરંગોથી શોભી રહેલો સાગર જાણે ધીરે ધીરે કોઈનો પ્રેર્યો પોતાના તરફ આવી રહ્યો હોય, ભૂમિ જાણે સાગરમાંથી પ્રગટતી હોય, વિમાનને વાદળો વિંટાઈ રહ્યાં હોય તેમ લાગે છે. વિમાનની બાજુએ લટકતા રાખેલા સીતાના હાથને વીંટળાઈ વીજ વલય રચતાં વાદળો, વનો, પંપાસરોવર, ઋષ્યમૂક, પંચાવટી, મુનિઓના આશ્રમો, ત્યાંની પ્રકૃતિ, ગંગાયમુનાનો મનોહર અને પાવનકારી સંગમ, વૃદ્ધ અશોક વટ, ગુહરાજનુંપુર, દૂરથી દેખાતો સરયૂકિનારો, નંદિગ્રામ, સામે આવતા નગરજનો અને ભરતને તે વર્ણવે છે. એટલામાં વિમાન શ્રીરામની ઈચ્છાનુસાર નીચે ઊતરે છે. તે પહેલાં ગુરુને વંદે છે, ભરતને ભેટે છે અને અયોધ્યા પહોંચે છે. માતાઓને વંદન કરે છે. (આ સર્ગ મહાકવિની પ્રતિભાનું મનોહર સર્જન છે. જ્યારે વિમાન - એરોપ્લેન ન હતાં ત્યારે મનોવેગે ગતિ કરતા વિમાનમાંથી લંકાથી અયોધ્યા સુધીનો ભારતનો ભૂભાગ કેવો દેખાતો હશે તેનું આ વર્ણન કવિની કલ્પનાશક્તિનો અપૂર્વ વિજય છે.[13] શ્રીરામને મુખે તેનું વર્ણન કરાવતાં તે શુષ્ક વિગતોને સંચય નથી રહેતો પણ તેમાં માનવ સહજ સુકુમાર ઊર્મિભળે છે. સ્મરણોનું અદ્ભુત રસાયણ બને છે) શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. તે સ્નેહી મિત્રો અને સહાયકોને વિદાય આપે છે. રાજ્યમાં આનંદમંગળ અને વિશ્વમાં પરમશાંતિ પ્રસરી રહે છે. પણ અગ્નિમાં વિશુદ્ધ થયેલાં દેવી સીતા જનસમાજની ટીકામાંથી છુટી શકતાં નથી. અનુચરને મોંએથી એવાત સાંભળીને શ્રીરામના કોમળ પ્રેમાળ હૃદયને ભારે આઘાત થાય છે. શું કરવું તે ઘડીભર તો

૧૩: સર્ગ તેરમો

સમજાતું નથી. પ્રજારંજન અને પ્રજા કલ્યાણને વધારે મહત્વ આપીને સીતાજીએ ગર્ભદોહદ તરીકે ભાગીરથીતીરના મુનિઆશ્રમોમાં જવા માગેલું, તેથી તેમને ત્યાં લઈ જવા અને ત્યાગવા ભાઈઓને કહે છે. તેઓ મૂંઝાય છે. છેવટે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરે છે. તે તેને માથે ચડાવે છે. પોતાની ઈચ્છા પૂરી થવાનો આનંદ અનુભવતાં સીતાને માર્ગમાં અપશુકન થાય છે. લક્ષ્મણ ક્ષમાયાચના પૂર્વક તેમને શ્રીરામની આજ્ઞા સંભળાવે છે. તે શ્રીરામને લક્ષ્મણ સાથે સંદેશ મોકલાવે છે: તે એક ક્ષત્રાણીના ગૌરવ અને આત્મ સંયમને શોભે તેવો, અને સાથેજ એક પ્રેમાળ આદર્શ સતી પત્નીને શોભે તેવો છે: તે લક્ષ્મણને ક્ષમાપૂર્વક વિદાય આપે છે, પછી કરુણ ક્રંદન કરે છે, તેનો અવાજ સાંભળી કુશ -"ઈધનાદિ લેવા આવેલા મહર્ષિ વાલ્મીકિ ત્યાં આવી ચડે છે, તેમને ઓળખે છે, આશ્વાસન આપે છે અને પોતાને આશ્રમે લઈ જાય છે. સીતાસંદેશ સાંભળીને વ્યાકુળ બનેલા શ્રીરામની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી જાય છે. સહધર્મચારિણી તરીકે દેવી સીતાની સુવર્ણ પ્રતિમા રાખીને તે યજ્ઞો કરે છે. તે સાંભળી સીતાજીને ત્યાગનું દુઃખ કંઈક ઓછું બને છે.[14] યમુનાતીરવાસી મુનિઓ લવણાસુરના ત્રાસથી રક્ષણ માગવા આવે છે. શ્રીરામ, જરૂરી સૂચના આપીને શત્રુઘ્નને સૈન્ય સાથે મોકલે છે. માર્ગમાં તે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં રોકાય છે. તેજ રાત્રે સીતાજીને લવ અને કુશનામે પુત્રો જન્મે છે. વનમાંથી આવતા ત્રિશૂળરહિત લવણને પડકારી ઘોર સંગ્રામમાં તે તેને હણે છે. ત્યાં રાજ્ય સ્થાપે છે. શ્રીરામને મળવા જાય છે. દુર્વાસાના પ્રસંગમાં મુનિવેશે શ્રીરામને બ્રહ્માજીનો સંદેશ કહેવા કાળ આવે છે, ત્યારે શ્રી રામને લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. તે યોગથી સરયૂકિનારે દેહત્યાગ

૧૪: સર્ગ ચૌદમો

કરે છે. તે પહેલાં શ્રીરામના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં આદિકવિ વિરચિત રામાયણ મધુર સ્વરે ગાતા લવકુશ પોતાના જ પુત્રો છે એમ શ્રીરામને જાણવા મળે છે. સીતાનો સ્વીકાર કરવાની મહર્ષિ વાલ્મીકિ તેમને સૂચના કરે છે. જો લોકોને તે વિશુદ્ધ છે એમ તે જણાવે છે. વાલ્મીકિની આજ્ઞાનુસાર વિશુદ્ધિના પારખાં દેતાં દેતાં જ સીતા ભૂમિમાં સમાઈ જાય છે. શ્રીરામ પોતાના, અને ભાઈઓના મળી એમ આઠ પુત્રોને જુદે જુદે સ્થળે રાજ્ય સોંપી અયોધ્યાના નગરજનોને સાથે લઈ સ્વધામ સીધાવે છે.[15] કુશાવતીમાં રાજ્ય કરતા પાટવી રાઘવકુમાર કુશ પાસે અયોધ્યાની નગરાધિદેવતા એક મધ્યરાત્રે આવી, શ્રીરામે અને તેણે પોતાનો ત્યાગ કર્યો તેથી થયેલી પોતાની અવદશાનો કરુણ, હૃદયવેધક ચિતાર આપે છે, અને તેને ત્યાં ફરી વસવા વિનવે છે. કુશ તે સ્વીકારે છે અને અયોધ્યાને ફરી વસાવે છે. ગ્રીષ્મ આવે છે તે સરયૂમાં વિહાર કરવા જાય છે. ઋતુ અને વિહારનું વર્ણન સુંદર છે. રાજરમણીઓના જલવિહારનું વર્ણન તો કુશને મુખે કરાવ્યું છે. જલવિહાર વખતે મહર્ષિ અગસ્ત્યે શ્રીરામને ભેટ આપેલું વિજયદાયી સુવર્ણવલય કુશને હાથેથી નદીમાં સરી પડે છે. શોધ કરવા છતાં તે મળતું નથી, એટલે તેમાં રહેતા નાગ કુમુદને સજા કરવા રાજા ગરુડાસ્ત્ર સાંધે છે. ત્યાં તો તે પોતાની બહેનને લઈને પ્રગટ થાય છે. બેન રમતી હતી ત્યાં જળમાં ઊતરી આવતા વલયને જોઈને બાળકબુદ્ધિથી તે તેણે લઈ લીધું એવો ખુલાસો કરે છે. અને પત્ની તરીકે તેને તથા વલયને સોંપે છે.[16] દેવરાજ ઇન્દ્રને મદદ કરતાં કુશ દેવશત્રુને હણે

૧૫: સર્ગ પંદરમો

૧૬: સર્ગ સોળમો

છે અને પોતે પણ હણાય છે. તેના પુત્ર અતિથિનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે. તેના રાજ્યનું રાજ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણેનું વર્ણન કવિએ વિગતે કર્યું છે. ત્યાં સર્વત્ર શાંતિ, આબાદી પ્રસરી રહેલાં વર્ણવ્યાં છે.[17] પછીના સર્ગમાં કવિ ૨૧ રાજાઓનું વર્ણન કરે છે. તેમાંના ઘણા વિશે કંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી. કેટલાકનાં નામ માત્ર આપ્યાં છે. ક્યાંક શ્લેષાત્મક વર્ણન પણ છે. તેમાંના છેલ્લા રાજા સુદર્શનનો બાલ્યાવસ્થામાં રાજ્યાભિષેક અને તેના રાજ્યનું વર્ણન કવિ વિગતે કરે છે.[18] એ વંશનો અંતિમ રાજા અગ્નિવર્ણ અમર્યાદ વિલાસી છે તેના શૃંગારની અતિશયતાનું કવિ અદ્ભુત અને ભભકભર્યું વર્ણન કરે છે. પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તે પહેલાં જ તે અતિશૃંગારને કારણે રાજયક્ષ્માના અસાધ્ય રોગને વશ થઈને મરણ પામે છે. તેની ગર્ભવતી રાણીનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવે છે. તેનો શોક – તેનાં આંસુ – અભિષેકજળ રૂપ બને છે.[19] અહીં આ મહાકાવ્ય પૂરું થાય છે. તેમાં રીતસરનું ભરતવાક્ય કે આશીર્વચન આવતાં નથી. તેથી વિદ્વાનો તેને અપૂર્ણ માને છે. કોઈ તેને ૨૫ તો કોઈ ૨૬ સર્ગનું માને છે.[20] તો કોઈ માત્ર થોડાક શ્લોક કે એકાદ સર્ગ ખોવાયો ગણે છે.[20:અ] કાવ્યનામને કારણે તે અધૂરું રહ્યું હોય તેવો પણ તર્ક છે. પરંતુ જૂના સમયથી તે ૧૯ સર્ગનું મનાતું આવ્યું છે.

૧૭: સર્ગ સત્તરમો

૧૮: સર્ગ અઢારમો

૧૯: સર્ગ ઓગણીસમો

૨૦: પ્રા. કરમારકર – કાલિદાસ પૃ ૭૦-૮૫

૨૦:અ: ડૉ. કીથ અને ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝ – સં. સા. નો ઇતિહાસ પૃ ૫૬-૫૭ પૃ ૭૦-૭૧

મલ્લિનાથની ટીકા પણ એટલાજ સર્ગો ઉપર છે. તેટલાજ સર્ગો આજે પણ મળે છે. દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ અને શ્રીરામ જેવા મહાન રાજાઓના વંશનો આવો અંત નિરૂપીને કવિને શું સૂચવવું છે? વિલાસના આ તબક્કાનો આવો કરુણ અંત લાગે છે એમ? કવિ પોતાના વિલાસી અને Materialistic યુગ સામે ચેતવણીનો સૂર ઉચ્ચારે છે? કવિ એક સાથેજ ભોગ અને ત્યાગના કવિ ગણાયા છે. જીવનનાં મધુરતા, વિલાસ, શૃંગાર, રસાસ્વાદ ગુંથી શું ગગને જેવા રસોના અપૂર્વ વૈવિધ્ય અને મિલનનો કાવ્યત્વ સાથે વિનિયોગ કરનાર કવિએ જીવનનું સચ્ચાઈમાં દર્શન કર્યું છે.[૨૧] તેનું સમર્થ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. તે પરિપક્વ પ્રજ્ઞાના ફળ રૂપ આ કાવ્યમાંથી જેવું પ્રગટ થાય છે તેવું ભાગ્યેજ બીજા કોઈ કાવ્યમાં પ્રગટ થયું હશે.

૨૧: શ્રી ઉમાશંકર જોશી, – મહાકવિ કાલિદાસ – પ્રસ્તાવના અને કાવ્યની સાધના

રઘુવંશ કાવ્યમ્ - રેવાશંકર મયાધર ભટ્ટ

: મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી સર્ગ ૧ - ૨ - ૧૮૭૦:

કાલિદાસના આ ભારતવિખ્યાત કાવ્યને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આ પહેલોજ પ્રયત્ન છે. તે કડવા બદ્ધ શૈલીમાં આખ્યાનકાવ્યના રૂપમાં છે. પહેલા સર્ગમાં પાંચ કડવાં કર્યાં છે. બીજાનાં ત્રણ છે. કુલ આઠ છે. તેને કારણે જેમ આખ્યાનોમાં કેટલીક શિથિલતા અને ઉમેરા આવે છે તેમ અહીં પણ થયું છે. તેમ છતાં અનુવાદક મૂળથી ઘણે દૂર જતા નથી, કે ગાંઠનું કંઈ ખાસ ઉમેરતા નથી. અનુવાદકને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સારું છે. તેથી અર્થ વિપર્યય ભાગ્યેજ થયે છે. જોડણી લયાનુસારી છે. તેમાં ઘણા શબ્દોની જોડણી અક્ષમ્ય રીતે ખોટી છે. તે યુગમાં ગુજરાતી જોડણીમાં એકવાક્યતા નહીં તે સ્વીકારીએ તોયે સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણીમાં જે અવ્યવસ્થા છે તેતો કોઈરીતે નિર્વાહ્ય નથી. પહેલું કડવું રાગ - "રામગરી"નો ઢાળ - હરિગીતમાં" રચ્યું છે. પહેલા શ્લોકનો અનુવાદ આમ છે:

> વાણી અને શબ્દાર્થ બેઉમળ્યાં રહે છે જેમરે
> જગતનાં માબાપ તે શિવપાર્વતી મળિયાં તેમરે,
> તે પાર્વતીને શીવને ચરણે નમાવું શીશરે,
> વાણી અને શબ્દાર્થ રચના થાય તેથી ગંભીરરે.

શ્લોક ૩

> હું મુરખ પણ કવિ થવા સહુ જગમાંહ હસવું થાય રે,
> જેમ ઉંચાથી લેવાય ફળ તે વામન લેવા ધાયરે.

એમ બે પંક્તિમાં ઉતાર્યો છે. ઘણાખરા શ્લોકોનો અર્થ બે પંક્તિમાં આવી જાય છે. અહીં मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्। प्रांशुलभ्ये फले मोहाद् उद्बाहुरिव वामनः।।

નો અર્થ આછો અને ગૌણગૌણ જ ઊતર્યો છે. કાવ્યનો હેતુ મૂળના ભાવાર્થને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો છે. આ પદ્ધતિને કારણે મહાકવિ કાલિદાસની પકડ અને ઘૂંટી હોય તેવી વાણીનું વર્ણ અને સ્વરનું સંગીત અને માધુર્ય આછાં ઊતરે છે. તે વાત બધા ભાગોને લાગુ પડે છે. તે બધાને લાવવાનો અનુવાદકનો સભાન પ્રયત્ન નથી. આવતાં જેટલું સહજ રીતે આવી જાય તેટલું લીધું છે. આખ્યાન કવિઓ પણ કંઈક આવું જ કરતા. તેમાં મૂળને પૂરી વફાદારી ન હતી. તેથી તેમની રચનાઓ પણ અર્ધસ્વતંત્ર બનતી. અહીં અનુવાદક "ગુજરાતી" ઉમેરતા નથી, તે નોંધવું જોઈએ. શ્લોક પછી

હું વંશ કહું રઘુરાયનો, શ્રી નીતિમાન નરેશ રે,
જે જન્મ સુધી શુદ્ધ, પૃથ્વીતણું રાજ અશેષ રે
જે સફળ સુધીનાં કામને રથ જેનો સ્વર્ગે જાય રે
જાચવા આવે યાચકો તે અર્થ પુરણ થાય રે
વિધિ પ્રમાણે હોમે જ અગ્નિ સમયસૂચક જ્ઞાન રે,
અપરાધ તેવો દંડ દે એવા જે શ્રી રાજા નરે.
ધનદાન કરવા સંચતા યશ કાજ કરતા જીત રે,
સતમાટ થોડું વદે, વિષયનો પ્રજામાટે પ્રીત રે.
બાળક પણે ભણે વિદ્યા, યુવાની માંહી ગૃહસ્થ રે,
મુનિવૃત્તિ ધારે વૃદ્ધ થઈ ફરી યોગ થાવા અન્ત રે.
જે અલ્પબુદ્ધિ માહરી પણ, સુણ્યા ગુણ આવાર રે
તેથી ચપળ મુજ મન રઘુનો વંશ કહું આવાર રે

આમાં અર્થ આવે છે પણ તેથી શબ્દ રચના અને અર્થની પૂરી ખૂબી ઊતરતી નથી. તે સ્પષ્ટ થાય છે. રેખાંકિત અંશો

१. आजन्मशुद्धानाम्, २. आसमुद्रक्षितीशानाम्, ३. आफलोदय
कर्मणाम्, ४. आनाकरथवर्त्मनाम्, ५. यथाकामार्चितार्थिनाम्,
६. यथाविधिहुताग्नीनाम्, ७. यथाकालप्रबोधिनाम्, यथापराध
दंडानाम्, त्यागाय संभृतार्थानाम्, यशसे विजिगीषूणाम्,
सत्याय मितभाषिणाम्, प्रजायै गृहमेधिनाम्, शैशवे भ्यस्त विद्यानाम्,
यौवने विषय ऐषिणाम्, वार्धके मुनिवृत्तीनाम्,
योगेनान्ते तनुत्यजाम् -

— નો અનુવાદ છે. આ જન્મનો અર્થ અહીં "જન્મ સુધી" નહિ પણ "જન્મથી" છે તે બદલાઇ જાય છે. ૨ નો અર્થ એવોજ ઉતરે છે. તેવુંજ ૩, ૪ નું પણ ૫ માં વિસ્તાર છે "એવા છે સૌ રાજાનરે" ઉમેરોજ છે. ૭નો અર્થ નહિ જેવોજ ઉતરે છે. ક્રમમાં પણ ફેરફાર કર્યા છે બીજા પદોનો અર્થ પણ સામાન્યજ ઉતર્યો છે, તે દેખાઇ આવે છે આ નમુના ઉપરથી અનુવાદકની પધ્ધતિનો ખ્યાલ આવે છે, માટે તે વિગતે લીધો છે. આને ભાવાનુવાદ કરીએ તો તે વધારે યોગ્ય લાગે છે. શ્લોક ૩૫ થી રાગગોષ્ઠીમાં બીજું કડવું શરૂ થાય છે. તેમાં રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણા ગુરૂને આશ્રમે જાય છે તે ખંડ આવે છે. નમુનો:

ઘોડા કોમળ રથ જોડતો, નર નારીરે,
તેમાં બેઠાં બેઉ સોહાય જાય, વ્રતધારી રે
જેમ ચોમાસે ગર્જના મેઘની, નરનારી રે,
સાથે વાદળ વીજ સોહાય, જાય વ્રતધારી રે. ૩૬
આશ્રમમાં દુઃખ થાશે નહીં, નરનારી રે
માટે લીધા સેવક થોડા સાથ, જાય. ૦
આમ પ્રતાપથી શોભતાં, નરનારી રે,
હોય એના વીંટાયેલી સાથ, જાય. ૦ ૩૭

વાયુ અનુકૂળ વાય છે, નરનારી રે,
શુભ શુકન તેથી જણાય, જયે.
ઘોડાઓથી રજ ઉડતું, નરનારી રે,
તેથી મુગટ કેશ ના ઢંકાય, જયે.
પુષ્પના રજને ઉડાડતા, નરનારી રે,
વૃક્ષવેલી કંપાવે સુમેર, જયે
શાલવૃક્ષનાં સ્પર્શથી, નરનારી રે,
સુગંધિએ ભર્યો અપાર, જયે
સ્પર્શંયતાં સુખ ઉપજે, નરનારી રે,
એવો વાયુ વાયે સુખકાર, જયે. ૩૯

o o o

રથચક્રનો શબ્દ થાય તે, નરનારી રે,
સુણે મેઘની તુલ્ય મધુર, જયે.
શબ્દ મધુર કરે મોરલા, નરનારી રે,
સુણે આનંદથી ભરપુર, જય (૬૬)
હરણાં મારગમાંથી નાસતાં, નરનારી રે,
રથમાર્ગો દૃષ્ટિ કરી જોય, જયે.
અન્યોઅન્ય એક દૃષ્ટિએ, નરનારી રે,
જાણે આંખ સરખાવતા હોય, જયે. ૪૦
શોભે સારસ પંક્તિ આકાશમાં, નરનારી રે,
બિન સ્થંભનું તોરણ હોય, જયે.
ધાડ મધુર શબ્દ સાંભળી, નરનારી રે,
ઉંચાં મુખ કરી પેઉ જાય, જયે. ૪૧

રેખાંકિત ખંડ ઉમેરો છે. શ્લોક ૩૯ના અર્થનો વિસ્તાર ઘણો કર્યો છે. તેથી મૂળનું સંક્ષેપમાં રજુ થતું સૌન્દર્ય ઝાંખું બની ગયું છે. ૩૯માંનો પંક્તિનો અર્થ આવતો નથી.

૪૦મીનો અર્થ આમજ ઊતર્યો છે. મૂળમાં – ''માર્ગને પામે, માર્ગ છોડીને રહેલાં અને રથપર દૃષ્ટિ રાખી રહેલાં મૃગનાં દ્વંદ્વોમાં પોતપોતાનાં ચક્ષુઓનું સાદૃશ્ય જોતાં હતાં.'' એ અર્થ બદલાય છે. અહીં તુલના કરવાનો ભાવ છે જ નહીં.
૪૧માં [illegible] નો અર્થ આવતો નથી. તેને બદલે ''મધુર શબ્દ'' કરે છે. તે મધુર જોઈએ. આમ ક્યાંક ક્યાંક મૂળનો અર્થ ખોટો જ ઊતર્યો છે.

કડવું ત્રીજું ચોથું/પાંચમાં, ચોથું રાગ મેવાડોમાં, પાંચમું રાગસારંગમાં છે. દરેક કડવાને અંતે વલણ આવે છે. બીજો સર્ગ કડવા છઠ્ઠાથી શરૂ થાય છે. તેમાં ગાયની પરિચર્યા કરતા દિલીપને અનુવાદક આમ વર્ણવે છે.

શ્લોક ૧

યશસ્વી ધનજેનો એવો દિલીપ રાજપ્રભાતે,
વન જવાને થયો તત્પર વશીષ્ટ ધેનુની સાથે,
સુદક્ષિણાએ પુજન કર્યું, ધવરાવી બાંધ્યો વચ્છ,
ગાય છોડીને ચાલ્યા રાજા પ્રજા પાલક સ્વચ્છ. ૧

પદ્યોનો ક્રમ બદલ્યો છે. રેખાંકિત અંશો ૧ यशोधनो ૨. [illegible] ૩. जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, [illegible] [illegible] અને प्रजानामधिपः માટે છે. મૂળનો અર્થ ખોટો ઊતરે છે. અને પ્રસ્તાર થાય છે.

શ્લોક ૫

ઘાસતણા કોળિયા કરી આપે, રાજા ધેનુ ના મુખમાં ચારે,
ડાંસોને ડાંસ ઉરાડે વળી, ઇચ્છા આવે ત્યાં દે જવા,
ગાય બેસે તો પોતે બેસે, ગાય ચાલે તો પોતે ચાલે,
પાણી પીએ તો પોતે પીએ, રાજા ઊભો રહેતો નવ હાલે.
છાયા પેઠે ચાલ્યો જાય પાછળ..............

મુળ અર્થ આ છે: [1]સ્વાદિષ્ટ તૃણના કોળિયાઓથી, ખંજવાળીને, ડંશને નિવારીને, ઇચ્છા પ્રમાણેની બીન રોકટોક ગતિથી અનુસરતો તે સમ્રાટ, તેનું આરાધન કરવા લાગ્યો, તે થોભે તો પોતે ઊભો રહેતો, ચાલે તો ચાલતો, બેસે તો આસન બાંધીને ધીર રહેતો, પાણી પીએ તો પોતે જળનો અભિલાષ ધરતો." મુળની ઠીકઠીક નજીકનો અર્થ આપતો આ નમૂનો ઉપર્યુક્ત વિધાનનું સમર્થન કરે છે શ્લોક ૪૪ થી સાતમું કડવું શરૂ થાય છે, "તે રાગ "રામગરી"નો ઢાળ ચાલ હરિગીતમાં" છે શ્લોક ૪૪

રે મૃગપતી હું કહું તને તો, સુણ એક વચન રે,
તે હાસ્ય સરીખું લાગશે, આવાર તારે મતરે.
હું પ્રાણી કેરા મન તણો, જાણે છે સઘળો ભાવરે,
તે માટે હું કહું છું તુજને, કાંઈ દયા મુજ પર લાવરે
સ્થાવર અને જંગમતણા કરતારને ભરતારરે,
હરનાર શિવ છે માનવા, માહરે મન નિરધારરે.
પણ તપસ્વી ગુરુ તણું ધન ગાય પામે નાશરે,
મુજ નયન આગળ દેખતાં, તેથી જ હું ઉદાશરે.
એ નાશ કરવા યોગ્ય નથી, તે માટે કહું આહારરે,
તુજ જીવન મુજ શરિરે થશે, થઈ પ્રસન્ન મુજને મારરે.

રેખાંકિત ૧ ઉમેરો છે. (શ્લોક ૪૩ થી ૪૫)રમાં પુનરુક્તિ છે. આખો અર્થ આવે છે. ૪,૫ માં જોડણી ખરાબ છે. શ્લોક ૪૭: આ જગતનું સ્વામીપણું ને, એક છત્રે રાજરે
આ નવીનવય સુંદર શરીર, તજે શું થોડા કાજરે
વીચાર વગનો તું મને ભાસે છે આજીવીતારરે.

પં.૧. ऐश्वर्यं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

નો અર્થ આછો જ આવે છે. મૂળની રચના-ચાતુરી અને ચારૂતા તેમાં આવતાં નથી. ૮મું કડવું તે પોતાનો દેહ નંદિનીને બદલે સિંહને સમર્પે છે. ત્યાં પૂરું થાય છે. નવમા કડવા સાથે બીજો સર્ગ પૂરો થાય છે. ૧૮૭૦ જેટલા દૂરના સમયમાં આ રીતે થયેલો આ અનુવાદ ધ્યાન ખેંચે છે. તેની ભાષાંતર- રૂપાંતરકારની દ્રષ્ટિથી મૂળના વાર્તાતંતુને સરળ રીતે ગુજરાતીમાં ઉતારવાની છે. તેમ કરતાં પદ્ધતિને કારણે મૂળનું સૌંદર્ય અને ખૂબીઓ આછાં જ ઉતરે છે. તેને ઉતારવા માટે તે સભાન પણ ભાગ્યેજ છે. તેમ છતાં સરળતા અને પ્રવાહિતા સારા પ્રમાણમાં આવ્યાં છે. આ બાબતમાં અનુવાદ કે. હ. ધ્રુવ અને મનહરલાલ મહેતા સાથે મૂકી શકાય તેવો છે. સ્થળે સ્થળે પદોનો ક્રમ બદલાય છે. મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યો અને તેમાંય વિશેષ રઘુવંશ પરિણત પ્રસાદનાં, માં જેવી શૈલીનાં સંતાન છે. તેમાં શ્લોકે શ્લોકે, ક્યારેક તો પદે પદે, વર્ણ અને સ્વર રચનાની કવિ ઝીણી ઝીણી નકશી સર્જે છે. તેને પર ભાષામાં ઉતારવાની મુશ્કેલીનો છેજ. કેમકે બેઉ ભાષાઓ પ્રકૃતિગત રીતે એ શક્તિની બાબતમાં ભિન્ન કક્ષાએ છે. તે વાત બાદ કરતાં, અનુવાદક મૂળને સમજીને, વાર્તા તંતુનો અવલંબ લઇને સરળ રીતે રચના કરતા ચાલ્યા જાય છે. તેથી આ ભાષાંતર અર્ધસ્વતંત્ર બને છે. કડવાનું સ્વરૂપ પ્રેમાનંદના જેવું છે. ભાષાશુદ્ધિ – જોડણીની શુદ્ધિ બાબતની અરાજકતા ખટકે તેવી છે. થોડા નમૂના જોઇએ :-

મણી, મહિ, તંતુ, મ્હે, અગ્ની, બેશિ, તરૂ, ઉત્પન, પ્રસન, પુરૂષ, મુબધિ, નીરધાર, ઉપનેતિ, તેવિ, નારિ, પ્રાપ્ત, પર્ણકુટિ, રૂષિપત્ની, કન્યા, ગુરૂ, અરૂંધતિ, મુની તેષુ, : તેશુઃ માટે સ્વામિપણું, પૂર્વજ માટે પુર્વજ, કલત્ર, નિમે નણી.

કારિ, વીના, સંતતી, હાથિ, સામગ્રિ, ધારજયો, ગુણિ, પ્રીતી, પછિ, "પંડિતને" માટે પંડીત, સિધ્ધી, વસીષ્ટ, મતી, સુંદર, પૃથ્વિ, ચીન્હ, મહોધ્ધત, ધેનુ, વિક, મુત્યુ, અનુષ્ટાન તેણિ, વગેરે એવા છે. આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં અનુવાદના આજના ખ્યાલ પ્રમાણે તેને અનુવાદ કહેવો કે કેમ તે પ્રશ્ન થાય ખરો. બાકી અનુવાદકનો અભિનિવેશ અને અનુવાદની સરળ પ્રવાહિતા નોંધ પાત્ર છે.

મહેતાજી હરિરામ નરસિંહરામ વ્યાસ

૧૮૯૭ : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સો૦:

અનુવાદક પ્રસ્તાવનામાં નોંધે છે "જેમ હાથના કંકણને જોવાને આરસીની જરૂર પડતી નથી, તેમ મહાકાવ્યનાં લક્ષણ બીજે ખોળવા જવાની જરૂર નથી. આ પુસ્તક પરથીજ જણાઇ આવશે કે આવાં ગુણવાળાં કાવ્ય મહાકાવ્યમાં ગણાય. આ ભાષાંતર તે :ભાષાનું અંતર: ભાષાંતર જ છે. સંસ્કૃતમાં વસ્તુ અલંકાર જે કંઇ છે તેમાં કંઇ ફેરફાર ન કરતાં શબ્દે શબ્દનું અને શ્લોકે શ્લોકનું પ્રત્યક્ષ અન્વયથી જણાઇ આવે તેમ કરવા પ્રયત્ન કરેલો છે. એટલે કાલિદાસે સંસ્કૃતમાં જે મનોભાવ જણાવ્યો છે, તે મલ્લિનાથે સંજીવની ટીકામાં જે સમજાવ્યું છે તેજ મેં ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવ્યું છે.[૨૨]

ફળ સિધ્ધિ સુધી કર્મ કરે ને શુધ્ધ જન્મથી છે જેઓ,
નિધિસુધી પૃથ્વીપતિ જે છે, રથમારગ નભમાં જેનો,
અગ્નિમાં હોમે વિધિથી જે, યાચક કોડપૂરા કરનાર,
દંડ કરે અપરાધ પ્રમાણે યોગ્યસમે જાગ્રત થાનાર.

૨૨: પૃ૦ ૩-૪

દાનજ દેવા ધન સંચેને સાચું પડવા મિત વદે
કીર્તિમાટે જય ઇચ્છેને, સંતતિમાટે સ્ત્રીપરણે
બાળપણે અભ્યાસ કરેને, યૌવનમાં સુખભોગ કરે,
વૃદ્ધ પણે મુનિવૃત્તિ જેની, યોગે જે દેહ તજે.
તે ગુણો મુજકાને આવી, સાહસ કરવા ઉશ્કેરે
ટૂંકી વાણી છે પણ વર્ણું રઘુવંશી ભુપતિઓને.

રેખાંકિત અંશોમાં ૧. आनाकरथ वर्त्मनाम् માટે છે, પછી અનુક્રમે त्यागाय सत्याय, प्रजायै [illegible], [illegible] मनोविदः ના અનુવાદ છે તે સંતોષ કારક નથી. બીજું ભાષાંતર મૂલાનુસારી અને સંતોષકારક સરળરીતે વહે છે.

શ્લોક ૨૨ અહીં તો બાઇ સમાન દીસે–માં રેખાંકિત લક્ષણ અયોગ્ય લાગે છે. શ્લોક ૨૫ માં गाम् दुदोह નો અર્થ ગાય કરે છે. પૃથ્વી વધારે સારો છે. શ્લોક ૨૬ બીજી પંક્તિ નિર્બળ છે. શ્લોક ૨૮ "સાપે કરડ્યું અંગ ત્યજાય" મૂળમાં "અંગુલી" છે. તે શિથિલતાનો નમુનો છે. દિલીપ– ગુરુને આશ્રમે રાણી સાથે જાય છે. તે વર્ણનનો અનુવાદ ઠીકઠીક મૂલાનુસારી અને સારો છે.

શ્લોક ૩૬ મધુરગંભીર
મધુરગંભીર અવાજ જેનો, એવા એક રથે બેઠાં,
ચોમાસાના મેઘ વિષે જ્યમ, વિદ્યુત [illegible] સંગાં,

શ્લોક ૩૮
સ્પર્શે ગમે જેનો ઠંડકથી શાલ સુવાસિતને ફુલરેણુ,
ફરાડતો તરુ શ્રેણ ધ્રુજવતો વાયુ સેવાન કરતો જેનું

શ્લોક ૩૯
રથના ઘોષથી મોર ઉંચેમુખ દ્વિવધા ભિન્ન ષડજ જેવી.

ખીસકોલીની મનહર વાણી અભિનંદતાં ભૂપને દેવી

૪૦ રથમાં નજર કરી ઉભેલું, મારગ પાસે મૃગ જોડું,

તેનાં ને નિજનાં નેત્રોમાં, દંપતીએ સાદૃશ્ય જોયું

૪૧ ઓળે પડતાં સ્તંભ વગરનાં તોરણ જેવાં યે રહેતાં,

સારસ કેરા મધુર સ્વરોનથી ઉંચુ મુખ દંપતી કરતાં.

૪૨. મનના અર્થની સિદ્ધિ જણાતી પવનતણી અનુકૂળતાથી,

અશ્વખુરથી ઉડેલી રજથી દંપતી ના ઢંકાય નહીં.

૪૩ તળાવનાં મોજાંની માંહે, અથડાઈ શીતળ બને,

નિજ નિઃશ્વાસ સમાન જેની, કમળ સુગંધી દંપતી લે.

૪૬ ઉજળા વેશતણાં બનતાં બે અતિશે તે શોભે છે શાં?

હિમથી મુક્ત થયેલાં શોભે, ચિત્રાને શશિ બે સંગાં!

રેખાંકિત પદો મૂળને બરાબર વ્યક્ત કરી શકતાં નથી. બાકીનો અનુવાદ સરળ, પ્રવાહી, પ્રાસાદિક અને પ્રાયઃ મૂળાનુસારી છે.

શ્લોક ૭૦ સહુ ભણે – "સવારે"ને બદલે મરાઠી ભાષાની અસર વાળો પ્રયોગ લાગે છે. અર્થ રસ હરિગીતમાં છે. તેથી પ્રસ્તારો બને છે. કેટલાક આધારહીન ઉમેરા પણ જોવા મળે છે., તે મૂળના સૌન્દર્યને ઝાંખું પાડે છે.

શ્લોક ૫૫

સ્વાદિષ્ટ સુંદર ઘાસના કવલો ખવાડે (પ્રતથી)

વળી ડંસ ઉરાડે અને ખંજવાળતો કરતો વતી,

લવલેશ અડચણ નવ કરે સ્વચ્છંદ ફરવા દે વને,

તૈયાર એહની સેવનામાં ચક્રવર્તી તે રહે.

રેખાંકિત પદો અસુભગ છે. ક્યાંક ઉમેરાય છે.

શ્લોક ૧૨ વનમાંહે પોલા વાંસ કેરા, છિદ્રમાં વાયુ જતાં,

સુસવાટ થાતાં તેહ વાંસળી વાગતી સુણી રાયત્યાં.

વળી કુંજમાંહે કિન્નરથી રાયનો યશ તે સુણે,

ગાતા હતા વન દેવતા, તેરાય નિજકાને સુણે.

રેખાંકિત પ્રયોગ "વનદેવતા"ની જાતિ બદલે છે. ઉમેરા તો છે જ. શ્લોક ૧૬ પં. ૩ માનને માટે "માન્યકરે" છે. શ્લોક ૧૮ "આંજે" ને બદલે "ઉવાડા" છે. શ્લોક ૨૭

એ ગાય પર હિંસક પશુના મનથી પણ હુમલો થયો
ખાત કરતાં છે સમજી નૃપતિ, નિજ નજર ગિરિપર લઈ ગયો.
રાજા જુએ છે નગની શોભા, એટલામાં ઓચિંતો,
એ ગાયને ત્યાં એક સિંહે જોરથી પકડી લીધી.

રેખાંકિત ગદ્યાળવું છે. પ્રસ્તારી છે. મૂળ છે: "તે હિંસ્ર પશુઓથી મનથી પણ પ્રધર્ષ્ય નથી. એમ : માનીઃ પર્વતની શોભાપર નજર ફેરવતા રાજાએ તે ક્યાંથી આવ્યો તે ખબરે ન પડી, એવા સિંહે તેને બળપૂર્વક પકડી એમ જોયું'' તેનો આ અનુવાદ પ્રસ્તારનો પ્રકાર કેવો છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. ત્યાં સંકેતિત પદોનો અર્થ આવતો નથી.

શ્લોક ૩૧માં सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव નો "જેમ તીરના પૂંખડા વિષે ચોંટેલી આંગળી "એવો" અનુવાદ અસુભગ લાગે છે. છંદનો પણ છૂટ લીધી છે. શ્લોક ૪૭

હે રાય તુજને જગત કેરું એક છત્રનું રાજ્ય છે,
વળી વય નવું ને શરીર પણ આ કાંત શોભતું સુખ સાજ છે,
(સર્વ) તે સુખને અલ્પ કારણ માટ તજવા ઈચ્છતો,
વિચાર કરવામાં મને તું મૂઢ આંતરે ભાસતો.

ઉમેરા તો છે જ, ઉપરાંત ચોથી પંક્તિ विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् નો અનુવાદ નિર્બળ છે.

શ્લોક ૫૩

જે નાશથી રક્ષણ કરે તે ક્ષત્રિ એવા અર્થનું,
ક્ષત્રી તણું શુભનામ છે જાણીતું સૌ ભુવને દીઠું,
તે અર્થથી ઊલટું થયા પછી રાજ્ય કે શા કામનું.

ને માલન નિંદાથી થયેલા પ્રાણને પણ હું કહું?
ઉમેરાયે છે. કડી ૯૨-૨.

"હે સાધુ, મેં માયાકર તારી પરીક્ષા લીધી છે" ગદ્યાળુ છે. શ્લોક ૬૩-૩ શબ્દાંશ - જોડણી ખરાબ છે.
સર્ગ-૩ વંશસ્થમાં છે. તેનો અનુવાદ ચોપાયાની ચાર પંક્તિમાં દરેક શ્લોકનો કરતાં ઘણો પ્રસ્તાર થયો છે. શ્લોક ૪ અને પના અનુવાદમાં પણ ગદ્યાળુતાની અસર છે.

શ્લોક ૬

"ગર્ભવતી નિજ રાણીને તે રાજા દેવીમાને,
રત્નાકર રૂપ લુગડાંની વસુંધરા છે જાણે,
અંતરમાંહી અગ્નિવાળી શમીના જેવી પારે,
અંતરમાં જળવાળી સરસ્વતી નદી જેવી મન ધારે.

ગદ્યાળુ ભાષાંતર છે. ૩-૪ પંક્તિના અંત્યાનુપ્રાસ પણ શિથિલ છે. વિસ્તાર તો છે જ. આ સર્ગના ઘણા શ્લોકોમાં સાભિવ્યક્તિ ગદ્યાળુ છે. કાવ્યની કમનીયતા, ચારુતા, તેમાં આવતી નથી. શ્લોક ૧૪-૪ પણ એવો જ છે.

શ્લોક ૨૮

ચોળકરાવેલું તેવોને કરકતો બાળકોવાળો
સરખા વયના મંત્રીપુત્રો સાથે રહે તે બાળો
લિપિના શુભ ગ્રહણવડે તે વાણીમય વિદ્યામાં,
નદીમુખથી નિધિમાં પેસે, તેમ પેઠો છે સર્વવિદ્યામાં,

રેખાંકિત ૧ ચૌલકર્મ માટે છે. "ચોળ" શબ્દ જરાયે યોગ્ય નથી. એ અર્થનું એક ક્રિયાપદ છે. તેનો ભ્રમ ઉપજાવે છે. પ્રસાદનો અભાવ વરતાય છે. રમાં વ્યાકરણ દોષ છે. વયશબ્દ સ્ત્રીલિંગનો છે. વિશેષણ પણ તેનું જ જોઈએ. ૩ પ્રયોગ દુષ્ટ છે. બાળક અર્થ બતાવવામાટે તદ્દન અયોગ્ય છે. આખો શ્લોકનો અનુવાદ જ શુષ્ક છે.

શ્લોક ૩૪ युगव्यायतबाहुः માટે "ધૂંસરી જેમ લાંબા કરવાળો" કહ્યું છે. શ્લોક ૩૮માં પણ શુષ્કતા લાગે છે. વાયુકેરી સાહ્ય વડે જેમ અગ્નિ જબરો ~~ઝળકે~~ [illegible]

શરદઋતુની સાહ્ય વડે જેમ રવિનું તેજ જણાયે,
જેમ મહોદયના સાહ્યથી હાથી અધિકો શોભે
તેમ રઘુના સાહ્યથી આતશે દુઃસહ તે નૃપ થાયે.

શ્લોક ૫૬-૨ "સ્થળે" તે માટે "અગ્રે" વાપર્યો છે.
શ્લોક ૬૪-૧ "સોનાના પૂંખડાને તેજે આંગળાંઓ ચળકે છે" सुवर्णपुंखद्युतिरंजिताङ्गुलिः - નો શુષ્ક અનુવાદ છે. માટે ચળકે છે. યોગ્ય નથી લાગતું. ગુણનું સ્વરસંગીતે નાશ પામે છે. સર્ગ ૪માં અવેયાનો પ્રયોગ છે. બે પંક્તિમાં એક શ્લોકનો અનુવાદ છે, પ્રસ્તાર ઓછો છે. પણ ભારતના જુદા જુદા સીમાપ્રદેશોનું વર્ણન કરતા સામન્તો ઉપર ભાગનું સૌન્દર્ય શુષ્કતાને કારણે ઓછું જ ઉતરે છે.

શ્લોક ૫૬ સિંહના ઘોડાના બખ્તરના અંત થતા ખખડાટથી, વાયે ડોલતી તાડીવનની વર્ણવેલી પણ ફીકાં જતી

શ્લોક ૬૨

અશ્વનાં સોના/વાળા અશ્વનો ભાર રચેલું ઝીણું જબરું,
ધનુશબ્દે પ્રાત યોદ્ધા ભાલે એવી ઉડતી ધુમ્મસી થઈ.

એવા શુષ્કતાના, ગુણની અર્થ અને શબ્દની સુંદરતાની ખામી દાખવતા નમુના છે. સર્ગ પાંચમો પણ એવો જ છે. દુર્ગમતામાં ઇન્દુમતીના શ્લોકોને ઉતારતાં પ્રસ્તાવનો ભારે પેઠે થયો છે. શુષ્કતા પણ ઘણી છે — ઘણે સ્થળે છે. સ્થળે સ્થળે ગુણને રજૂ કરવા યોગ્ય શબ્દો પણ અનુવાદકને મળ્યા નથી.

શ્લોક ૮માં "કરી અહીં" ક્રિયાપદ યોજ્યું છે. ૧૦માં "સાડ" શબ્દ ઉમેર્યો છે. ૧૧માં "~~સારા~~ અમારી" માટે "આપના" કહ્યું

છે તે જરાયે નિર્વાહ્ય નથી. શ્લોક ૫૩ પણ એવો જ સામાન્ય અને શુષ્ક છે.

શ્લોક ૬૬

બુદ્ધિમતોમાં શ્રેષ્ઠ હે રાત્રિ વિતી શય્યા તજે,
વિધિએ જગતની ધૂંસરીકરી ભાગ બે પર મૂકી જ તો,
તેમાંનો એક જ તાત તવ નિદ્રા રહિત થઈને વહે
બીજી તરફ તે ધૂંસરી ધરનાર આપ જ શો હવે.
નિદ્રાળુ તું હોવા છતાં તુજ પર પ્રીતિ વાળી હતાં,
રાત્રી વિષેની પંડિતા શ્રી નામ તણી જેને કહું,
તે શ્રી વિનોદ જ જે થકી કરતી હતી તે પણ શશિ,
અસ્તજ થયો તેથી તારા વદનસમ આકુલ થઈ.

મૂળમાં આ સર્ગના અંતિમ શ્લોકો ઘણા સુંદર છે. તેમના અનુવાદમાં પણ આવી શિથિલ છે. શ્લોક ૬૬નો અનુવાદ તો અતિ શુષ્ક લાગે છે. અને ૬ના પહેલા શ્લોકનો અનુવાદ બે દોહરામાં છે. પછી નારાચ છંદ વાપર્યો છે.

શ્લોક ૨

"રાતતણી સુપ્રાર્થના સુણી જાગે અંગને"
દીધું જ હોય અંગ પાછું લેવા કુમારને
અતિ નવ પવાન દેખો સર્વભૂપનાં મનો
નિરાશ થૈ ગયાં સુકન્યકા તણાજ લાભમાં.

રેખાંકિત ખંડો ઉમેરા છે. મૂળની રચનાની મધુરતા ભાગ્યેજ ઊતરે છે. काकुत्स्थम् તે માટે "કુમારને" શબ્દ યોજ્યો છે.

શ્લોક ૮૯

પાણીથી પેઢીઓ તણા સૂજણ બંદીગો ત્યહાં,
કરે બખાણ સૂર્યચંદ્ર વંશ ભૂપનાં ત્યહાં,

અનુગમનના સુરૂપ સર્પનો સમા ઘર્યો/,
અહીં વિજ પતાકાથી અધિક જ્યાંકી વિસ્તરે.
કુહરનાં સમીપ ઉપવનમાંડાં રોતા,
જે સમુદ્રને, નાતિસ્થેજ જે નચાવતા,
પયોધરોની ગર્જના સમા તુરી સુરંખના,
અવાજ મંગલાર્થના, હિમન સુધી પોચીયા.

રેખાંકિત પદોનો પ્રયોગ અનુભવ છે. તેમાં કૈંક મુગ્ધ તુલનામાં ઉંચું રહી જાય છે. અહીં પ્રશ્ન, અનેક શબ્દોમાંથી, અર્થને યોગ્યરીતે વહન કરે તેવો શબ્દની પસંદગીનો છે. શ્લોક ૨૦ પુંવત્પ્રગલ્ભાનો અનુવાદ "પુરુષનાજેવી" કર્યો છે. એ રીતનો એ આ ઘણા શ્લોકોમાં જણાય છે. શ્લોક ૬૭ : મનહર:

જેમ રાત્રે દીવો લઈ જતા જ રાજમાર્ગમાંના
મકાન પડતાં દરોપર તમ વ્યાપે છે
તેમ પતિ ભોળવી તોય જે ચુપવટી ગઈ,
તે તે ભુપતનો વર્ણ, ઝાંખા પડતા જાય છે.

રેખાંકિત ૧ દીપશિખા માટે છે. ૨. नरेन्द्रमार्गाट्ट ને માટે છે. રાજમાર્ગમાંના ઘરો" કહ્યું છે. રેખાંકિત ૩ વધારાનું છે. મૂળનું "विवर्णभावं प्रपेदे" — એટલે રાજાઓ અને પ્રાસાદને માટે કામ આપે છે, એક સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેને માટે અહીં બે જુદા જુદા પ્રયોગો કર્યા છે. અંધકાર વ્યાપે અને ઝાંખાપડે એ બે પ્રયોગોનો અર્થ કૈંક જુદો પણ છે. "पतिंवरा" માટે "પતિભોળવી" અને [illegible] માટે "વટીગઈ" પણ એવાજ પ્રયોગો છે. સર્ગ ૭માં અજના નગરપ્રવેશને ગેય કાવ્યમાં ઉતાર્યો છે. "શોભા વર્ના અંતમાં સ્થળ" એ ધ્રુવપદ રાખ્યું છે. તે ભાગ કૈંક સારો છે. પણ દરેક શ્લોકને માટે ચાર ચાર પંક્તિ કરવાથી પ્રસ્તાર એને ફિક્કાશ તો અહીં પણ વ્યાપક

બન્યાં છે. શુદ્ધવર્ણનમાં "પરિમ્લાન" શબ્દનો પ્રયોગ વારંવાર કર્યો છે. મૂળની તુલનાએ તે ભાગ ફિક્કો - નબળો રહે છે.

શ્લોક ૬૮

એથી રિપુ થકી ઉપજેલા વિષાદથી છૂટ ત્યાંહે,
મુક્ત થયું ઈંદુમતીનું વદનકમળ તે વારે,
નિઃશ્વાસનો બાહ્યજળ દૂર પોતાની નિર્મળતા
પ્રાપ્ત થતાં દર્પણની પેઠે શોભ્યું છે એમ મુખને ત્યાં.

શિથિલ છે, શુષ્ક છે. અધોરેખિત શબ્દની ભેળણી કઠે છે.

સર્ગ ૮ સંસ્કૃત સાહિત્યના વિખ્યાત કરુણ રસાત્મક ખંડોમાંનો એક છે. તેને માટે કાલિદાસે વૈતાલીય છંદ વાપર્યો છે. રતિ વિલાપમાંયે તે જ વાપર્યો છે. અનુવાદક અહીં ૪૪ શ્લોક સુધી શાર્દૂલવિક્રીડિત પસંદ કરે છે પછી શિખરિણી. બેઉ છંદ મૂળનાથી લાંબા છે અને રસાનુકૂળ નથી. પ્રસ્તાર ઘણો થઈ જાય છે. અણુભળ ઉમેરા કરવા પડે છે. અને મૂળની અસર જ મારી જાય છે. થોડા નમૂના: -

ત્યાંહે તે રઘુએ પછી પુરથકી બાહેરના સ્થાનકે
પ્રવ્રજ્યાશ્રમ સત્ય ધારી વશીને સર્વેન્દ્રિયો જીતી જે
ત્યારે તે સમયે પછી વધુ અને પુત્રોએ ભોગ્યા હતા જે
તે રાજ્યથી રઘુની ત્યાં સુભરીતે સેવા કરે છે અરે.

રેખાંકિત ૧ निवसन्नावसथे पुराद् बहिः અને
૨. आश्रममन्त्यम् માટે છે તે શુષ્ક છે. ૩. "વધૂ"ને માટે આ ભેળણી અક્ષમ્ય છે. બીજી પંક્તિમાં મૂળનો અર્થ પૂરો આવતો નથી. મૂળ અર્થ છે "અંત્ય આશ્રમમાં સ્થિત, તે નગર બહારના સ્થાને રહેતો, વિકારહીન ઇન્દ્રિયોવાળો, પુત્રને ભોગવવા યોગ્ય પુત્ર વધુ જેવી લક્ષ્મીથી સેવાવા લાગ્યો. તુલના કરતાં પ્રસ્તારનો ખ્યાલ આવી જાય છે. શ્લોક ૨૫ શિથિલ

અને પ્રસ્તાર્યો છે.

શ્લોક ૪૪થી અજવિલાપ શિખરિણી છંદમાં ઉતાર્યો છે. તે છંદપણ અહીં કરુણ રસને અનુકૂળ બનતો નથી. શ્લોક ૫૬

ઘણે રાત્રિ પોતે કરુણથી શશિને આવી મળતી,
મળે શુભે રે'તા સુભગ ચકવાને ય ચકવી,
બન્ને એથી બેઉ વિરહજ વિયોગાન્ત સુધીનો,
અને ના પામો શું? ગઈ કરી ના આવે ત્યમનું તો

રેખાંકિત स्वामात्यमन्त्र गताः मर्दू वर्हे नो અનુવાદ છે. તે શુષ્ક લાગે છે. એમ ઘણા શ્લોકોને મૂળસાથે સરખાવતાં પ્રસ્તાર અને લાલિત્ય હીનતા દેખાય છે. શ્લોક ૭૨થી શાર્દૂલ, શ્લોક ૯૩–૯૪ વસંતતિલકા વાપર્યા છે. અને ૯૫માં સ્ત્રગ્ધરા છંદ યોજ્યો છે. દશરથના રાજ્યનું, વસંત અને મૃગયાનું, કવિ કાલિદાસે અહીં યમકયુક્ત શ્લોકો અને જુદા જુદા ૧૪ છંદોના પ્રયોગદ્વારા કવિત્વરીતિપર પોતાનું પ્રભુત્વ બતાવતાં, ચિત્રપણ વર્ણન કર્યું છે. તે છટા અહીં ભાગ્યેજ આવે છે. શ્લોક ૧થી–૫૬માં હરિગીત, ૫૭થી મનહર, ૭૫માં સ્ત્રગ્ધરા, ૭૬થી શાર્દૂલ, અને ૭૯થી વસંતતિલકા યોજ્યા છે.

શ્લોક ૧૫

નિર્જયાં ન અન્ય ઉષ્ણુ એવા શ્વેત છત્ર જ વાનને
અગ્નિ શશિનાં સમતુલિત અભ્યુદિવાન તે નૃપલક્ષ્મીને
કે છિદ્રરૂપી વિષયથી જનારી બનીને મંડલ તણી,
નાભિપદું પામ્યા છતાં પામ્યાજુ રહેતો નહીં.

પં. ૨ અને ૩–૪માં વ્યાકરણ દોષ છે. નાભિપદું નું વિશેષણ નાન્યતર જાતિનું જોઈએ. મૂળમાં મંડળનું નાભિપદું પામ્યા છતાં, બીજાનું શ્વેત છત્ર ઉષ્ણુ ન રહેતું હોવા છતાં, લક્ષ્મીને છિદ્ર જોયતો ચલબની ને, અગ્નિ અને સૂર્યસમાન તેજવાળો તે, ઉદ્યમશીલ રહેતો એ અર્થ છે.

શ્લોક ૨૬

પેલાં થયાં પુષ્પો પછી પલ્લવ નવાં શુભ આવીઆં;
ને પછી ભ્રમરને કોકિલાના મધુરરવ ઉપજ્યા ત્યહાં,
એ રીતે અનુક્રમથી અતિશય સુમવાળી વનસ્થલી,
લક્ષ્મે ઊતરીને ઋતુ વર્તન જ સ્પષ્ટ દેખાડે પછી

મૂળમાં, "પુષ્પનો જન્મ, પછી નવાં પલ્લવો, ત્યાર પછી કોકિલ અને ષટ્પદ :ભ્રમર:નું કૂજન, એમ વૃક્ષ રાજિ વનસ્થળીમાં ઊતરીને યથાક્રમે વસંતઋતુ પ્રગટ થઇ "એવો અર્થ છે. મૂળનું વર્ણ માધુર્ય તો નથી જ. પણ પ્રસ્તાર અને શૈલી વેઠિ શુષ્ક બને છે. છંદનો ગતિ અને ઉચ્ચાર માધુર્ય અદૃશ્ય થઇ જાય છે.

શ્લોક ૫૮ મનહર

:૧: પછી શ્રીમદ રિપુઓનાં ઉપર જ વાળીજાતિ
:૨: છોડવાને ઇચ્છતો તે દશરથ ભૂપતી
:૩: મજબૂત વાળેલી તે કાનસુધી પૈંચેલો જ
:૪: અનીકરતણા મુષ્ટિ પૂરા તેથી વળી
:૫: ભ્રાતાયકો મૃગીઓનાં અત્યંત ચંચળ થતાં
:૬: સુનેત્રોને જોતાં પીડે કાન્તાઓના નેત્રના
:૭: વિલાસ વ્યાપાર અનુગામિની જ ભાવવાથી
:૮: પોતાના મોજ તેજ વછૂટી ગઇ ત્યહાં.

રેખાંકિત અંશો પ્રસ્તાર છે અથવા શિથિલ જોરા છે. સર્ગ ૧૦ માં પણ અનુવાદકે વિવિધ છંદો ૧-૧૫ સવૈયા, ૧૬-૩૨ ભુજંગી, ૩૩-૮૫ સવૈયા અને ૮૬નો મનહરમાં અનુવાદ કર્યો છે. સવૈયામાં મૂળના અનુષ્ટુપનો જ્યાં બે પંક્તિમાં અનુવાદ કર્યો છે, ત્યાં પ્રસ્તાર નહિવત્ છે, જ્યાં ચાર પંક્તિમાં છે ત્યાં તે વધારે છે.

શ્લોક ૬થી

તેમજ ખીલેલા બે કમળોસમ જેની ચક્ષુઓ છે,
ને પ્રાતઃની શુભ પ્રભા સમ જેમાં શુભ વસ્ત્રો ભાસે,
વળી ઉત્તમ પ્રારંભોવાળા યોગીનાં શુભ દર્શનરૂપ,
તેમજ શરદઋતુના દિન સમ જેઉ રહેલા છે અદ્ભુત.

શ્લોક ૧૦

તેમજ જહેતણી કાન્તીથી શોભે છે શ્રીવત્સજને,
જ્યાં હોય બરોબર લક્ષ્મી કેરું શુભદર્પણ પણજે,
એવા કૌસ્તુભનામે નિધિના સારરૂપી મણિને જેણે,
પોતાના અતિ મોટા ઉરપર ધારણ કીધો છે જ ખરે.

મૂળમાં

ખીલેલાં કમળજેવી આંખોવાળા, બાલ આતપ જેવા
અંબરવાળા, શરદૠતુના દિવસની પેઠે, યોગીઓને સુખથી દર્શન
કરી શકાય તેવા, :૯: તેજથી શ્રી વત્સને શોભી દેતા, તેમજ લક્ષ્મીના
વિભ્રમનું દર્પણ છે અને જે જગનો સાર છે, તેવા કૌસ્તુભ નામે :મણિને:
વિશાળ ઉરપર ધારણ કરતા :૧૦: એમ છે. વિસ્તાર
અને શુષ્કતા સ્પષ્ટ છે. છતાં जर्णो धारम् નો અર્થ
"નિધિનાસાર" થી કરવો પડ્યો છે. જ્યાં
સવૈયાની બે પંક્તિમાં અનુવાદ છે ત્યાં તે "ઠીક" થયો છે.
જેમકે શ્લોક ૧૧ દિવ્યાભુષણથી શોભીતા વૃક્ષાકારજ
બાહુથી જેઉ/ પાણીમાં ઉગેલા બીજ પારિજ/ાતસમાન
તેજ" એકે "વિટપાકાર" ને બદલે રેખાંકિત કરવું પડ્યું છે.

૧૬ ભૂજંગી

સૂજે વિશ્વને આદિ બ્રહ્મા સ્વરૂપે,
પછી વિશ્વને પોષતા વિષ્ણુરૂપે,
હરે રુદ્રરૂપે વિશ્વને એવી રીતે
ત્રિધા ભિન્ન આત્મા તમોને નમીએ.

રેખાંકિત ઉમેરા છે.

શ્લોક ૧૧

તમોને કહેવાશે અપ્રાપ્યરૂપી,
અકામી તપસ્વિ દયાળુ અક્ષુઃણાં,
વળી પુર્ણ પુરાતને અક્ષરીએ
રીતેજુદી અર્વે લહે કે હરિ છે!

રેખાંકિત પંક્તિ [illegible] અને [illegible] ના અતિશયોક્તિકારક અનુવાદ છે. બીજી પંક્તિનો જુદો જ અર્થ આપે છે. વિભુ: નો ખોટો વિસ્તાર કર્યો છે.

શ્લોક ૬૧

તેમ વળી સોનાના પાંખો - ફેરી કાન્તિ સમુહને જોઈ,
ફેલાવંતોને અતિવેગથી મેઘોને વળી દૂર કરેજ,
એવો ગરુડ ગગનવિહારિ છે, પ્રભુને લઈને ફરતો,
સ્વપ્નોમાંહે એવી રીતે તેમને દેખાવ થતો.

રેખાંકિત ઉમેરા છે. મૂળની અર્થઘનતા આમાં બની નથી.
સર્ગ ૧૧મો ૧-૧૩ ભુજંગી, ૧૪-૬૧ ઝૂલણા, ૬૨ વસંતતિલકા અને ૬૩ માલિનીછંદમાં છે. ઝૂલણાના અંકમાં એક એક શ્લોક લીધો છે. પ્રસ્તાર ઘણો છે. શ્લોક ૧૧માં ઉત્સુકને બદલે "ઉત્સુક", ૩૧માં શિખામાટે "ચોટલી"નો પ્રયોગ અને ૩૬માં [illegible] માટે "મિચકારા"નો પ્રયોગ અનુપમ છે.

શ્લોક ૪૩

તે પછી નૃપતિએ ધનુષને મગાવવા, સેવકોના સમૂહને કહ્યું છે,
ઈંદ્ર જ્યમ તેજમય ધનુષ ઉપજાવવા મેઘનાં મંડળોને કહે છે,
અહીં મુગ્ધનો અર્થ સુન્દર રીતે ઉતર્યો છે. પણ શ્લોક ૪૪, ૪૫, ૪૬ ૪૭, ૫૩, ૫૬, ૯૪ આદિના અનુવાદ ઘણા પ્રસ્તારી અને શિથિલ છે.

શ્લોક ૭૩

પહેલા જગતમાં રામ એ શબ્દનો, જ્યારે ઉચરાતો હતો આ,
ત્યારે રામ એ શબ્દતો મુજને, લાગતો, નિશ્ચયે પણ હવે હા
હાલમાં ઉપજ્યો, ઉચ્ચ મુખો જ, તું એટલે ઉલટી વૃત્તિવાળો
અન્યને લાગતો રામ એ શબ્દ તે, મુજને લાજદેતો જણાયે.

અન્યદા, માટે "પહેલાં" અર્થ કર્યો છે. રેખાંકિત પદો નીરસ ઉમેરા છે. શ્લોક ૭૬ પણ એવો જ છે. સર્ગ ૧૨મામાં રામાયણની અયોધ્યાથી લંકાકાંડ સુધીની કથા ઝડપથી કહેવાઈ ગઈ છે. ત્યાં અનુષ્ટુપનો અનુવાદ ચોપાયાની ચાર પંક્તિમાં કર્યો છે. ત્યાં નિરર્થક પ્રસ્તાર ઘણો છે. ૧–૭૨ ચોપાયામાં ૭૩–૭૮ શાર્દૂલવિક્રીડિત ૭૯–૧૦૨ મનહરમાં, ૧૦૩ ઝુલણા અને ૧૦૪ માલિનીમાં છે.

શ્લોક ૪૧

જે વાંકા નખ વાળી છે તે વાંસ સવા જેના છે,
સાંધા મજબૂત તે તેથી જે અંકુશના આકારે,
દીસે છે એવી આંગળીએ જે રાઘવ ભાઈને
તિરસ્કાર કીધો છે તેો આકાશે તો જઈને.

રેખાંકિત અનુક્રમે वज्रनखधारिण्या, वेणुबंधपर्वणा, कुंचिताग्रांगुल्या ના અનુવાદ છે. ૨–૪ ઉમેરા છે. આ એકજ નમૂનો આ સર્ગના અનુવાદને ખ્યાલ આપવા પૂરતો છે. શ્લોક ૯૨માં ઉત્સાહમાટે "ઉછાહ" કર્યું છે. સર્ગ ૧૩મો ૧–૨૦ દુમિલા છંદમાં, ૨૧થી૬૭ હરિગીતમાં, ૬૮થી શાર્દૂલમાં, અને ૭૫થી મનહરમાં અનુવાદ છે. પ્રસ્તાર ઘણો છે. સંગમવર્ણનમાંથી નમૂનો:

શ્લોક ૫૪થી

: ૧: આવ્યો પ્રયાગજ આગળો ગંગા અને યમુનાનો,
ત્યાં જે સંગમ તેથી કેવું દીસતું પ્રિયા અહો
: ૨: કો ઠામ ફેલાતી પ્રભા ઇન્દ્ર નીલની સાથતે,
: ૩: ગુંથેલ મોતીઓનો હાર હોય ત્યમ દીસે છે.
: ૪: બીજે સ્થળે નીલોત્પલોની સાથ ગુંથેલાં અતિ,
ધોળા કમળની હોય માળા તેમ દીસે છે વળી,
કો ઠામ જેને વાલું છે, માનસ સરોવર સહેવા,
: ૫: હંસોની હારા હંસમય પંક્તિ સમી દીસે
: ૬: બીજે સ્થળે કાલા ગુરુથી રચિત મકરીને રૂપે
પૃથ્વીની ચંદનથી કરેલી, અર્ચના જેવી દીસે.
કો ઠામ છાયામાં રહેલા, તમથી મિશ્ર વિચિત્રતી,
થયેલી શર્વરીની ચંદ્રિકા, જામ હોય તેમ દીસે છે.
બીજે સ્થળે રંધ્ર વિશેષથી, દીસે તો નભભાગ ત્યાં
જેવા શરદના શુભ્ર અભ્રની પંક્તિ સમ દીસે ઇહાં.
ને કોઇસ્થળ કાળા ભુજંગોના ભૂષણવાળા અને,
ભસ્માંગ રાગ જ વાન શિવના શરીર સમ દીસે ખરે.
નિર્દોષ અંગી જેવું યમુનાના તરંગોની વડે,
મિશ્રિત થયેલ પ્રવાહવાળી જાહ્નવી એવી દીસે.

રેખાંકિત ૨ [illegible] માટે છે. ૫ [illegible] માટે છે. બાકીના ખંડો ઉમેરા છે. રેખાંકિત ૪ માં વિભક્તિ પ્રયોગને કારણે કર્તા અને કર્મ ઉલટાસુલટી થઇ જાય છે. આ સર્ગના વર્ણનમાં આ એક સારો નમુનો છે. મૂળમાં તેનો ધ્વનિ અને ચિત્રાત્મક વૈભવ નોંધપાત્ર છે. તેના અનુવાદમાંથી ઉમેરા, શિથિલતા અને કિકકાશ દેખાય છે. સર્ગ ૧૪ માં સવૈયાની ચાર પંક્તિની ~~અંતરાં~~ એક કડીમાં એક શ્લોકને ઉતારવાનો બહુધા પ્રયાસ છે. તેથી પ્રસ્તાર અને શિથિલતા આવી પણ છે. શ્લોક ૮૭

મંદાક્રાન્તામાં છે.

સીતા સંદેશમાંથી શ્લોક ૬૭

અથવા અતિ કલ્યાણ મતિના આપની સુજના વિશે,
ઇચ્છા થવી એતો શંકા કરવા લાયક નહિજ દીસે
પણ માતાજિ પુરવનાં પાતક કેરાં જબરાં કાળાં જ્યારે
એકા એક રહ્યાં છે ગાળી, એવું સમજું હું નિશ્ચયે.

રેખાંકિત ખંડો અસંતોષકારક, વિસ્તારી અને શુષ્ક છે.

શ્લોક ૭૦:-

ત્યાંકુશ ઇન્ધન લેવા માટે આવેલા વાલ્મીક કવિ,
તે રુદનને અનુસરીને ને સીતા પાસ ગયા છ પછી
પારધીએ જેને માર્યું તું એવા સંડજ ક્રોંચ જતે
જોઇ થયેલો જેનો શોકજ પામ્યો "તો શ્લોકનો એનો

વિસ્તાર ઓછો છે, પણ શુષ્કતાને કારણે સંતોષ આપી શકતો નથી.

સર્ગ ૧૫મો 'ગીતી' માં કે એક શ્લોક ની ક્રમાંક એ તો ક્રમાંક પાર પંક્તિ પણ કરી છે. ચાર છે ત્યાં પ્રસ્તાર થઇજ જાય છે.

૧૨૩ મો શ્લોક મત્તમયૂર છંદમાં છે.

"પછી વિષ્ણુના શરથી ભિન્ન હૃદય થઇ પડતા તે અરિએ
પૃથ્વીને ઘુજ આપીને આક્રમીઓની તે કાઢી છે."

રેખાંકિત પ્રયોગ અશુભગ છે.

શ્લોક ૩૫ [illegible] પ્રયોગો એવાજ છે.

શ્લોક ૫૧:

ધૂમપાન કરતાં તો અગ્નિના તખ્ખાથી જેહતની,
ડાઢીમૂછ ગાળીની એવું તેનું મુખ કે જેહ નહીં,
હિમથી દગ્ધ થયેલું પંકજ હોય તેવું દીસતું'તું,
તેને કંજરૂપ નાગથકી તે રામે પર્ણા પાડ્યું.

પહેલી બે પંક્તિ નિર્બળ છે. શ્લોક ૫૬, ૪ ને "દ્વિજપુત્ર મુએલો તેતો તેના પ્હેલો જન્મ્યો છે" ગવાણનું છે. તેવુંજ, શ્લોક ૫૭–૪ "અતિશે સ્તુતિ કરીને તે સઘળી ધોઈ નાંખી છે" જ્યારે

શ્લોક ૬૧:–

વળી વેદેહી કેરો ત્યાગજ પણ અતિસ્તુતિપાત્ર ત્યારે,
કારણ પુર્વતરફના સ્તંભોવાળી શાળ વિષે,
રેતાતે બીજી સ્ત્રી નહીં કરનારા એવા પતિ કેરી,
તે વારે પણ સોના કેરં, તેમજ પોતે પત્ની હતી.

અન્વય અસંતોષકારક છે, ગવાણુ પણ લાગે છે. સર્ગ ૧૬મો ૧–૪૨ ચોપાયામાં છે ૪૩ થી ચંદ્રાવળા છે. ધ્રુવપદ :: ટેક: "ગ્રીષ્મ ઋતુની માંહી". ૫૪ થી મનહર છે. શ્લોક ૬માંથી શરૂ થતી અયોધ્યાની અધિદેવતાની ઉક્તિનું ભાષાંતર સારું થયું છે.

શ્લોક ૧૪:–

જ્યાં સ્થાનો ભાગ્યાર્થી જે વૃક્ષોપર રે, છે, તે,
મૃદંગોના શબ્દ ગયાથી નાચતા નથી જે તે,
દાવાગ્નિના ભડકાથી જેનાં પીંછાં દાઝ્યાં છે,
તે ક્રીડા મયુરો એ રીતે વનમયુરો બનીયા છે.

શ્લોક ૧૫:–

ને જે પગથી આંમાં રામાઓ લાક્ષારસવાળા,
ભીના ચરણો મુકી ચઢતી તે મમ મારગ માંહી,
હાવે તુર્તજ હરિણોને મારી નાંખતા વાઘો
લોહીથી ખરડાયેલા પગ મુકીને ચઢતા તો.

માં મુળનો અર્થ આવે છે પણ પ્રસ્તારને કારણે શુષ્કતા તેમ કર્કશ પણ દેખાય છે.

શ્લોક ૬૮માં વિમાન માટે "ખગમાન" કર્યું છે. સર્ગ ૧૭નો અનુવાદ મૂળના બે પાદમાં એક શ્લોકનો મોટે ભાગે કર્યો છે તે અનુવાદ પ્રમાણમાં ઓછો પ્રસ્તારી, સરળ અને સારો છે. સર્ગ ૧૮ માં જુદા જુદા રાજાઓનું વર્ણન કવિએ

મુળમાં પણ ઝડપથી કર્યું છે. ત્યાં કથાકથા કાંઈક વિસ્તારની છે. અનુવાદ હરિગીતમાં અને ચાર પંક્તિમાં એક શ્લોક ઉતારવાના કારણે પ્રસ્તારી છે. તેવું જ સર્ગ ૧૯માંના અગ્નિવર્ણના ઉદ્દામ શૃંગારનું પણ બન્યું છે. આમ, આ અનુવાદનો વિચાર કરતાં, આ મુદ્દા તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે.

:૧: કવિ ગુજરાતી શાળાના શિક્ષક છે. પોતે સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન પામેલા, તેમાંથી રસ લાગતાં કેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અને કેટલી મદદ જેવાં સાધનો વડે આ અનુવાદ કર્યો, તેના ઉલ્લેખો પ્રસ્તાવનામાં કર્યા છે. નોંધવા જેવી બાબત તે કવિ અનુવાદકનો અભિનિવેશ અને ઉત્સાહ છે.

:૨: અનુવાદકનું વિવિધ છંદોનું જ્ઞાન સારું છે. કાબુપણ દેખાય છે. પણ મૂળનાં વૃત્તોને માત્રામેળ છંદોમાં ઉતારવાનો પ્રયાસ તેમને મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. અનુવાદનાં મુખ્ય લક્ષણો છે, પ્રસ્તાર, રસયોગ્ય છંદની પસંદગીમાં ઔચિત્યનો અભાવ, પાદપૂરક શબ્દોનો ભરમાર, સ્થળે સ્થળે શબ્દોને લયાનુસારી બનાવવા માટે છંદમાં લીધેલી અને કે જેમાં ચિહ્નોથી છતાં થતી છૂટ, ભાષાની ગ્રામ્યતા – શુષ્કતા અને એકંદરે યોગ્ય પસંદગીને અભાવે અનુવાદની ગદ્યાળુતા અને નીરસતા. ભાષાશુદ્ધિનો ઘણે સ્થળે ખટકતો અભાવ ખેદજનક છે. અનુવાદકને અનેક સ્થળો પાદટીપો મૂકવી પડે છે. તે શોભાસ્પદ નથી. છંદજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવું હોય તેમ, ઘણા માત્રામેળ છંદો વાપર્યા છે. મૂળ શબ્દ અને વિભક્તિ પ્રત્યય વચ્ચે અનેકસ્થળે મૂકેલો પાદપૂરકજ કંટાળો આપે છે. આવાં અનેક સ્થાનોમાંના કેટલાંક છે સર્ગ૨, ૨૫, સર્ગ૧૨, ૧, ૨, સર્ગ ૧૩, ૨૪, સર્ગ૭, ૧, ૩૨, સર્ગ ૧૬, ૩૨, ૧૬, ૩૮ વગેરે નજરે ચઢેલાં નોંધ્યાં છે. પણ ઘણાં વધારે બતાવી શકાય. પાદટીપમાં દોહરામાં ઉપસંહાર જોડ્યો છે. દરેક સર્ગના આદિ

અંતમાં પણ તેમજ કર્યું છે. છેલ્લા ઉમંગામાં પોતાનો વિગતે પરિચય આપ્યો છે. તેમાં કડી ૧૩ થી : નથી કવિ નથી વિદ્વાન હું નથી અતિ બુદ્ધિવાન." પણ તેઓના દાસનો દાસ જ હું અજ્ઞાન. પૂર્વજના પુન્યોવડે ઉપજી બુદ્ધિસાર, તેથી બનિયું કાર્યઆ, મુજને એમ જણાય."

પછી તો પોતે ઉદીચ્ય જ્ઞાતિના, પૌલસ્ત્ય ગોત્રના પંચપ્રવર અને શુક્લ યજુર્વેદીય, માધ્યંદિની શાખાનો વાસણાવાસી, પણ કનોજ પાદરનો અને માતર નિવાસી છે એમ કહી પૂર્વજોનાં નામ આપે છે.

આમ ઉત્સાહી પણ અધકચરી શૈલીવાળા અનુવાદકનો આ અનુવાદ નબળો છે. બહુ બહુ તો તેને "ઠીક" ગણી શકાય.

બળવંતરાય રા: જુન્નારકર – સ. ૧૮૮૬

રઘુવંશના ૮મા સર્ગમાંથી અજવિલાપ અને વસિષ્ઠસંદેશનો અનુવાદ કર્યો છે. એનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. તેમાં જે દૃષ્ટિ રાખી છે તેજ અહીં પણ છે. અનુવાદક મૂળના પૂર્ણ અર્થસૌન્દર્યને ઉતારવાને બદલે ભાવાર્થને જ વળગે છે. અને તે ઉતરે તો સંતોષ માને છે. છંદો પણ સમશ્લોકી પસંદ કરવાને બદલે મરજીમુજબ પસંદ કર્યા છે. મોટા ભાગનો અનુવાદ સવૈયામાં છે. કડી ૨ શ્લોક ૩૨નો અનુવાદ ઇન્દુમતી રાણી સંગાથે મન વિલાસ ઉપવનની માંહ્યું, કામકેલિનૃપ સુખેકરે છે, વર્તે છે. ઋતુ વસંત ત્યાંય,

બહાર ઉડે છે જ્યોત્સ્ના ત્યાં ક્ષણ સમ દિન રજની દેખાય,

રાજારાણી બન્નેને તો સ્વર્ગસુખપણ તુચ્છ જણાય

મૂળમાં – ત્યાં પ્રજાનો સંભાળ લઇને, સારી પ્રજાવાળો તે રાણીની સાથે, જેમ દેવરાજ ઇન્દ્ર શચીસાથે નંદનવનમાં ફરે તેમ ઉપવનમાં વિહાર કરવા લાગ્યો. "આ સાથે તુલના કરતાં અનુવાદકે કરેલો વિસ્તાર કેવો છે, તેમની પદ્ધતિ કેવી છે તેનો

ખ્યાલ આવી જાય છે. પંક્તિ ૧-૨માં મૂળનો આછો પડઘો પડે છે. તો ૩-૪તો ઉમેરાજ છે. શ્લોક ૩૩: કડી-૩: તેવામાં

દક્ષિણ સાગર તટ વસ્યા શંભુ ગોકર્ણ મહેશ
નમવા તેને નારદ જાયે આ રસ્તેથી મનોહરવેશ
વીણા હસ્ત વિષે મૂકી રહે છે, અવાજ તેનો મધુરો થાય,
નારાયણ નારાયણ બોલે સુણનારાનાં ચિત્તલહેરાય

મૂળમાં -'દક્ષિણ સાગરને કિનારે ગોકર્ણમાં વસતા ઈશ્વર પાસે વીણાયુક્ત ગાન કરવા આકાશ માર્ગે નારદ જતા હતા.' એટલું જ છે. રેખાંકિત ઉમેરો છે.

શ્લોક ૩૪નો અનુવાદ પણ આવોજ છે. કડી ૧૧થી લાવણીમાં અનુવાદ છે. આ અનુવાદકને પ્રિય છંદ લાગે છે - કડી ૧૭:

જાણે વિષ કોઈને, અમૃત કોઈને, હણે છે જાણે
ઈશ્વર ઇચ્છા મરણ નો હેતુ પરમાણે.

તેમાં स्रगियं यदि जीवितापहा છોડીજ દીધું છે. અનુવાદ શિથિલ પણ છે. કડી ૧૯, શ્લોક ૪૭નો અનુવાદ આપે છે. કડી ૨૪માં શ્લોક ૪૯નો અનુવાદ મૂળથી જુદો, તદ્દન અર્થભ્રષ્ટ કર્યો છે:

તું પડ્યો પ્યારની સાથ, બીડને બાથ નહોતું પછી વળવું,
પાછો વળિયો શું? જીવ, યોગ્ય હતું મરવું - તો ત્યાં મૂળ છે

હે શુચિસ્મિતે! તારા પરનો મારો પ્રેમ કૃત્રિમ છે એમ તે અવશ્ય જાણ્યું છે. તેથી મને પૂછ્યા વિના જતું પાછી ન વળવાને માટે જ જતી ગઈ છે. શ્લોક ૫૬ કડી ૩૭-૩૮

ચંદ્રને મળે છે રાત પાછી આસાન ચકવિચકવાને
અંતવાન બન્ને તેમનો, સહે જાણીને,
તું સાથે મળવું મને કદિ નહીં બને તાપજે પ્રિયેનો,
બાળશે શું નહિ મુજને? હવે શકરીનો?

માંથે રેખાંકિત ખંડો ઉમેરા છે.

શ્લોક ૫૯–૬૦

આ પ્રિયો તે મધુર અવાજ પીકને આજ, ગતી હંસીને,
દીર્ઘદૃષ્ટિ ચંચળા તારી તેં મૃગને,
વનમાંહી પવનથી ચહેલ કુમારીવેલ જેમ મરડાયે,
નખરાં કીધાં તેહને આપ્યું છું તે એ.
તુજ પછવાડે મુજ ગમે તેજ કારણે આ બધે સ્થાને,
તેં રાખ્યા તારાગુણો, શાંતિ વળવાને.
તેઓએ દેવું ધરે, સુખ, તથાપી દુઃખ, ઉલટું દે છે,
કાળજડું કોરી હવે શરીર બાળે છે.

અનુસરણ" ઠીક સારું છે. છતાં પુરતું સંતોષકારક નથી. મુળમાં, "તારો મધુર અવાજ કોયલને, મદથી લલિત ધીમીગતિ કલહંસીઓને, હરિણીઓને લલિત, દૃષ્ટિ, અને પવને હલાવી હોય તેવી લતાઓને તારા વિભ્રમો, મારા તરફ નજર રાખીને, સ્વર્ગમાં જવાને ઉત્સુક છતાં તેં મુક્યાં છે તે સત્ય છે, પણ તારા વિયોગની મહા વ્યથાવાળા મારા હૃદયને તે આલંબન આપવા શક્તિમાન નથી." છેલ્લી કડી શ્લોક ૬૦–૨ થી જુદી છે.

શ્લોક ૬૭ કડી ૬૧–૬૨

<u>તું માલિક ઘરની મારી, સલાહ દેનાર, મિત્રની રીતે</u>
<u>તું ગુહ્યમિત્ર શુભ શિષ્યગાન સંગીતે.</u>
તે તુજને <u>વિધિનિષ્ઠુર</u> મારીને અરે, લુંટિયને લીધી
શું બાકી રાખ્યું હવે? ભિખારી કીધો.

અલલિત છે. મુળમાં પ્રિયશિષ્યા ગૃહિણી, સચિવः સખી મિથः, લલિતે કલા
વિધૌ, કરુણા વિમુખેન મૃત્યુના આદિ માટે છે. કડી ૬૮ સુધી વિલાપનો અને પછી ૭૦ થી વસિષ્ઠ સંદેશનો અનુવાદ છે. તે ૭૨ સુધી સવૈયા, ૭૩–૭૪ શિખરિણી, ૭૫ શાર્દૂલ, ૭૬ શિખરિણી, ૭૭ વસંતતિલકા, ૭૮ ગીતિમાં અને જુદા જુદા છંદમાં છે. છંદ ઉપર કાબુ હોવાને કારણે મુળ સાથે તુલના ન કરીએ ત્યાં સુધી

અનુવાદ સરળ પ્રસન્ન સુભગરીતે વહ્યે જતો લાગે છે, પણ તુલના કરતાં જ અનુવાદકે કરેલા ફેરફાર ધ્યાન ખેંચે છે. તેમાંના ઘણા સુભગ કે ઉચિત નથી, બિનજરૂરી પણ છે. શબ્દસમૃદ્ધિ સારી છે, પણ જોડણી તો ઘણે સ્થળે ખટકે છે. છંદ માટે તે આવશ્યક હોય તોયે મૂળ જોડણી રાખી લીધેલી છૂટ નિશાનીઓથી વ્યક્ત કરવી આવશ્યક હતી.

° ° °

શ્રી ખુશાલીરામ ર. પંડ્યા – ૧૯૨૩ પોષ.

'સમાજસેવા' માસિકના ઉપર્યુક્ત અંકમાં રઘુવંશના ૮મા સર્ગનો "અજવિલાપ" નામે આ અનુવાદ પ્રગટ થયો છે. કર્તાએ મૂળના છંદને બદલે હરિગીત છંદ પ્રયોજ્યો છે. તેની બબ્બે પંક્તિમાં એક શ્લોકનો અર્થ કર્યો છે. મૂળ અર્થને તે બરાબર સમજ્યા છે. છંદાનુસરણ કરવા માટે જોડણી સ્થળે સ્થળે બદલી છે તે ખટકે તેવું છે.

શ્લોક ૮ કડી ૪

ધારે ઉરે રત્ન સહુ અતિશય મને નૃપ ચ્હાય છે,
નાદયો ઘણી મળતાં છતાં, જ્યમ સિંધુને સમભાવ છે.

મૂળ છેઃ પ્રણયમાં રાજાને હું બહુ માની તો હું એમ વિચારતા હતા. સેંકડો નદીઓમાં જેમ સમુદ્રને વિધાનના નથી તેમ તેને પણ ક્યાંય વિમાનના ન હતી." મૂળનું લાલિત્ય પૂરું ઊતરતું નથી. છતાં અર્થ જળવાઈ રહે છે. ક્યાંય વિપર્યય થતો નથી. શૈલીનું સરળ પારવહન પણ નોંધપાત્ર છે.

શ્લોક ૧૩

તે વિચારું રઘુએ તજુલની આંખમાં આંસુની
ધારાઓ જાણે કે કીર્તિની ત્યમ ત્યજી લક્ષ્મીને નાખી.

સરસ સુંદર અનુવાદ છે. શ્લોક ૨૭

દશ દિશે ખ્યાત સુકીર્તિથી દશરશ્મિસરખા સ્પર્શ
દશકંઠના અરિના પિતા દશરથ નૃપ અનુભુપના.

રેખાંકિતમાં સહસ્રરશ્મિનો અર્થ છે. એમાં દ્યુતિ શબ્દ છે. કાલિદાસ સામાન્ય રીતે આવી શબ્દ ચાતુરી વાળી રચના કરતા નથી. તેનો આ અપવાદ છે. તેનો અનુવાદ પણ સારો અને સરળ છે.

શ્લોક ૩૮

થઈ દેહથી ચેતનરહિત નૃપસહિત ધરણીઢળી પડી,
દીપશિખા બળતા તેલબિંદુ સહિત જેમ પડે ઢળી.

સારો અનુવાદ છે. શ્લોક ૪૩ [illegible]

ધીરજ તજી કરુણાર્તથી આક્રંદ કરતો નૃપપતિ,
પીગળે તપ્યું લોઢું, પછી તો ધીરજ ક્યમ રહે મનુષ્યની.

અર્થ ઠીક ઉતરે છે. બાકી મૂળની કરુણસાહિત્યનો પડઘો પડતો નથી. [illegible] છૂટી ગયું છે. અભિતપ્તમ્ માટે આમાં "તપ્યું" કહ્યું છે. ચોથા ચરણનો અર્થપણ શિથિલ થયો છે.

શ્લોક ૫૦

નિર્મળ સ્થિતને તુજ મન વિષે શઠપુત્રરૂપે નક્કી હું,
પરલોક મુજને દગ કહે પાણી ન જાણ્યા આવિશું

કહે ને બદલે કહ્યે જોઈએ. "નક્કી"નો જોડણી ખરાબ છે. તે છંદને માટે કરી છે. અર્થ સરળ રીતે ઉતર્યો છે.

શ્લોક ૫૬

શશીને મળે રજની પ્રિયાને ચક્રવાક મળે ફરી
તે અમે કેમ વિયોગ, તુજ પાસે હું કેમ પણું નહીં?

અર્થ ઊતરે છે પણ મૂળનું લાલિત્ય નથી. રેખાંકિત

[illegible] न कां चिद्दि, માટે નિર્બળ.

શ્લોક ૫૯–૬૦

મંદ મંદ ગતિ કલહંસોમાં મૃદુ સ્વર મીઠો કોયલમાં
તુજ લોચનદૃષ્ટિ હરણમાં વિભ્રમ ઝુલતી વેલમાં
મુજમાટ થઇ આતુર સ્વર્ગે જતાં ગુણો અર્પિયા
દુઃખભારથી શોકાર્દ્ર ઉર નહિ ધારી તે શકશે પ્રિયા.

મુળ છે. "કોયલમાં તારું મધુર બોલવું, કલહંસીઓમાં અલસ ગમન, મૃગીઓમાં લલિત દૃષ્ટિ, પવનથી કંપિત લતાઓમાં વિભ્રમો, એમ સાથે જ આ બધા ગુણો મારો ખ્યાલ રાખીને સ્વર્ગમાં જવાને ઉત્સુક છતાં તેં મૂક્યા છે પણ તારા વિરહથી ભારે વ્યથાવાળા મારા હૃદયને તે આધાર આપવા શક્તિમાન નથી."

રેખાંકિત ૧ બેડોળ ખોટી છે. ૨. [illegible] માટે છે. ૩. नागवल्लीषु માટે છે. ૪. "તારા વિરહથી ભારે શોકવાળા" માટે છે. મુળાનુસારી અને સરળ છે. પણ મૂળનું લાલિત્ય ઓછું ઊતરે છે.

શ્લોક ૬૭

ગૂંથેલી આ સવ આ સખિ શિલ્યામધુરી કળા વિષે
હરતાં નથી શું મુજ હૃદું થઇ આજ નિર્દય મૃત્યુએ.

૧–૨ બેડોળ ખોટી છે. ૩. [illegible] માટે છે. ૪. वेल्लितासु મૃત્યુના માટે છે. અનુવાદ સામાન્ય છે.

શ્લોક ૮૪

ઉદશે ન મદ તેં દાખવ્યો તુજ આત્મવિતપણું દાખવી,
નૃપ આવતાં વિપત્તિ ધીરથઇ, પ્રગટ તે કર્યું કરી

૧. છંદમાટે બેડોળ. બાકી સારો અને સરળ અનુવાદ છે.

શ્લોક ૮૭

મરવું <u>સ્વભાવ</u> જ દેહીનો જીવવું <u>વિકારજ</u> બુધ કહે
ઉરલાભ ગણવો એટલો, દિને જેટલી જીવવા વિષે.

રેખાંકિત ૧. પ્રકૃતિઃ અને ૨. વિકૃતિઃ માટે છે. મૂળનું વર્ણલાલિત્ય અને માધુર્ય ઊતર્યું નથી. છતાં અર્થ બરાબર છે.

શ્લોક ૯૧

શિરેધારી શિખામણને ગુરુની
સન્માન વિદાય કર્યા મુનિને
<u>ગુરુપાસ</u> ગયાં શિષ્યનાં વચનો,
ઊતર્યાં નહિ શોક ભરત હૃદે ૪૬

મૂળ કરતાં વિસ્તૃત છંદને કારણે વિસ્તાર થયો છે. અર્થ પણ કંઈક ગોળગોળ રીતે આપ્યો છે. રેખાંકિતમાં "ગુરુ" કરતાંય છંદની મુશ્કેલી ન આવત. પણ કડીમાં અનુવાદ પૂરો કરી બે કડીમાં પોતાનો પરિચય, રચના સંવત, તિથિ આદિ આપે છે. તદનુસાર અનુવાદ સં. ૧૯૭૧ના જેઠ સુદ ૧૫ ને દિવસે શરૂ થઈ વદ ૨ને દિવસે પૂરો થયો છે.

અહીં કવિ દલપતશૈલીના ઉપાસક છે. છંદ તરીકે માત્રામેળ હરિગીત પસંદ કર્યો છે. મૂળ છંદ સર્ગના કરુણરસને માટે ઉપકારક છે. તેમ શાંતમાંયે વપરાતો છે. તે આ છંદ વર્ણન માટે ઉપયુક્ત ગણાય. અર્થ નિરૂપણ બહુધા સાચું આવ્યું છે, પણ મૂળનું લાલિત્ય અને ધ્વનિમાધુર્ય આછાં ઊતર્યાં છે. છંદની આવશ્યકતા પ્રમાણે બોલી ઘણી જગાએ બદલી છે. તે યુગમાં એ સહજ ગણાતું હશે પણ આ યુગમાં તો ખટકે તેવું છે. ,ધરિ, અનુકૃતિ, મૈત્ર, નિતન, નિરેક્ષણ, અતિથા, કુશર, સમાધી, વાણા, પ્રતિષ્ઠાન, શકતા, તથાપી, વન્હિ, રુએ, ગ્રા, કરિ, ક્રિડા, આય, બની રહી, આક્રંદ, પરીચિત, કરુણાંતથી, આંસુ, બિંદુ, નાખ, ઝૂરી, તાકયું, નાખ, ભૂષકેશિક, જો કહેવું, જેવા પ્રયોગો એવા નમૂના છે.

છતાં અનુવાદકે પસંદ કરેલા છંદની સ્વાભાવિકતા, સહજતા, પ્રસાદ, આડંબરહીનતા તરત ધ્યાન ખેંચે છે. શ્રી હરિલાલ ન. મહેતાએ કરેલા અનુવાદ કરતાં દરેક દૃષ્ટિએ સારો અનુવાદ છે.

૮૫૭ : અ:

કિલાભાઇ ઘનશ્યામભટ્ટ, ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક ૧૯૧૩.

અનુવાદકે રઘુવંશના આઠમા સર્ગનો "કાલિદાસનો કરુણારસ-અજવિલાપ" એ શીર્ષકથી અનુવાદ કર્યો છે. તે વૈતાલીય વૃત્તમાં છે. તેમની વિદ્વત્તા, વ્યુત્પત્તિ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રસ, મેઘદૂતના અનુવાદથી વિખ્યાત થયાં છે. અહીં તેથી જે અપેક્ષા ઉભી થાય તે ભાગ્યેજ સંતોષાય છે. અને કાલિદાસના સર્જનનો અનુવાદ કરવાનું કામ કેવું કપરું છે તે દેખાય છે.

શ્લોક ૮

સહુ કોઇ પ્રજા વિષે, ગણે અતિશે ભૂપતિ રહાય છે મને,
નદીઓ મળવા છતાં ઘણી, ક્યમ દૂષિત સિન્ધુ કોઇને.

રેખાંકિત ૧ "માનીતો" માટે છે. ૨. કોઇને અગવણતો નથી માટે છે. અર્થનો ધ્વનિ, સરલતા લાવવા જતાં નબળો બને છે. શ્લોક ૧૫ મુળ છે. " પહેલાંનો રાજા પ્રશમમાં રહેવાથી અને બીજે રાજા ઉદય પામવાથી, તે કુળ શાંત થયેલા. ચંદ્ર અને રવિ ઉદય પામતો હોય તેવા આકાશની તુલના પામ્યું" તેને માટે

નૃપ એક નિવૃત્તિ પામતાં, કુળ ઉગતાં બીજા નરેશથી,
રહ્યું શોભિ શશાંક આથમ્યે, નભ જેવું, ઉગ્યે દિનેશથી.

અર્થ નિરૂપાયો હોવા છતાં તેમાં મૂળનું લાલિત્ય આછું જ આવે છે.

શ્લોક ૪૩

કરુણાર્તરવે છૂટે મુખે, રડતાં ધીરજ સૌ છૂટી ગઇ,
પિગળે તપ્યો લોહ તો પછી, ક્યમ રે ધીરજ કહો મનુષ્યની

રેખાંકિત એક "બાષ્પથી ગદ્ ગદ બનીને" માટે છે. ૨. સ્વભાવિક ધીરતાનો ત્યાગ કરીને માટે છે. ૩. માં જોડણી છે, તે છંદાનુસારી કરી છે. ૪. "તો શરીરધારીઓની તો વાત જ શી?" માટે અર્થ કંઇક બદલાય છે. રડતાં ધીરજ છૂટી નથી જતી, પણ સ્વાભાવિક ધીરજનો ત્યાગ કરીને રુદન કરે છે એમ મૂળમાં છે તે બદલાય છે. લાલિત્ય પણ આછુંજ ઉતરે છે. શ્લોક ૪૪ થી.

કુસુમો યદિ અંગ વાગતાં પળમાં પ્રાણ હરે અરે "કદી,
વિધિ તત્પર હોય મારવા, ન બને સાધન શું કહો પછી,
અથવા મૃદુ વસ્તુને હણે, મૃદુ વસ્તુ થકી કાળ સર્વથા,
હિમ પદ્મિનીનું યથા હણે, કુસુમે તેમ હણી અરે પ્રિયા.
જીવલેણ જ માળ હોય આ, હણી જેણે પટરાણી માહરી,
લઈને હૃદયે પછાડતાં, મુજને શેં હણતી હવે નથી?
પણ ભાવિ ન અન્યથા બને, પ્રભુઇચ્છા બળવાન હોય છે.
વિષ અમૃત રૂપ રે!"બની, પળમાં અમૃત ઝેર થાય છે.

રેખાંકિત ૧. સંસર્ગથી માટે છે. ૨. "જીવન હરીલેનાર બને છે" માટે. ૩. "પ્રહાર કરતો વિધિ"માટે છે. ૪. "હણવા માટે" ને બદલે છે. ૫. પ્રજાન્તક: ને માટે છે, તેમાં મૂળનો બધી પ્રજાઓનો અંત કરનાર" એ રણકો આવતો નથી. ૬. એ ઉદાહરણ છે એમ માનું છું" ને બદલે છે. અહીં અનુવાદક કંઈક જુદી જ વાત કરે છે. ૭. અસુભગ – મૂળ છે "મૂકવા છતાં" ૮. "શે" એટલે. ૯-૧૦. વધારાનાં છે. મૂળ આમ છે". જો પુષ્પો પણ શરીરને સ્પર્શ માત્રથી પ્રાણ હરી શકતા હોય તો પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા વિધિને માટે શું સાધન ન બને?:૪૪: અથવા મૃદુ વસ્તુનો નાશ કરવા પ્રજાંતક મૃદુ વસ્તુઓનો જ પ્રયોગ કરે છે. કમલિની હિમવર્ષાથી વિપત્તિ પામે છે. તે તેનું પ્રથમ ઉદાહરણ છે એમ માનું છું. :૪૫: જો આ હાર પ્રાણહારક હોય તો મારા હૃદય ઉપર મૂક્યા છતાં તેમને કેમ હણતો નથી? ક્યારેક ઇશ્વરેચ્છાથી વિષ અમૃત બને છે, અને અમૃત વિષ બની જાય છે. :૪૬: પર્યાયો અને છેલ્લા શ્લોકના પ્રસ્તારને કારણે ભાષાંતર કિલષ્ટ, શિથિલ બની જાય છે. શ્લો–૪૮

કરતી નહિ કોપ તું પ્રિયે! મુજ થાતો અપરાધતો કદી,
ક્યમ આજ વિનાપરાધતુંયથી બોલાવિ જવાબ આપતી.

તેને માટે મૂળ છે"મેં જ્યારે અપરાધ કર્યો હોય ત્યારે પણ તું લાંબા સમય સુધી મારી અવગણના કરતી નહિ, તો એકાએક નિરપરાધી અને બોલવા યોગ્ય મારી સાથે કેમ બોલતી નથી." શુષ્ક છે. પંક્તિ બીજી વિશેષ તેવી લાગે છે.

શ્લોક ૫૦

ગયું જીવન વાળી શાયતું, ક્યમ પાછું વળ્યું છોડી એહને,
સિધિ હાથથી ગઈ. રી આપદા, સહજે દુઃખની વેદના હવે.

રેખાંકિત ૧. દયિતા માટે છે. ૨. માં છંદાનુસારી જોડણી છે. ૩. "પોતેજ કરેલી" માટે છે. ૪. "પ્રબળ વેદના માટે છે. ત્યાં કંઈક પુનરુક્તિ પણ થાય છે. તેથી અનુવાદ સંતોષકર નથી.

શ્લોક ૫૪.

હર જાગી વિષાદ માહરો, સઘળી એજ ઘટે હવે તને,
વન ઔષધિ જેમ રાત્રિએ સ્ફુરિ અંધારું હિમાદ્રિનું હરે.

મૂળ: "તો હે પ્રિયે, જેમ હિમાલયની ગુફામાંના અંધકારને રાત્રે પ્રકાશીને ઔષધિ દૂર કરે છે તેમ પ્રતિબોધથી તું મારો વિષાદ દૂર કર તે યોગ્ય છે." પ્રથમ પંક્તિમાં નિરૂપણ પદ્ધતિ બદલાતાં અર્થધ્વનિ બદલાય છે. પ્રિયા શબ્દથી રાજા રાણીને માટેનો પોતાનો પ્રેમને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. તો અહીં તેના લાવણ્યનો બોધ પ્રબળ બને છે. તેના સૌન્દર્યને બદલે તેના પ્રેમતરફ ધ્યાન દોરવું તેજ કવિને અભિપ્રેત છે. તે અહીં ઉચિત પણ છે. તે બધું હાનિ પામે છે. રેખાંકિતપદ "જ્વલિત" નો ધ્વનિ આપતું નથી. "ગુફા" શબ્દ છોડવો છે.

શ્લોક ૫૯-૬૦

મદ મંથર ચાલ હંસીમાં, મૃદુ મીઠો સ્વર કોકિલા વિષે,
હરિણી મહીં લોલ દૃષ્ટિને, ઝુલતિ વેલિ વિષે વિલાસને,
થઈ ઉત્સુક સ્વર્ગમાં જતાં, મુજ અર્થે ગુણ આમ તે ધર્યાં.
વિરહે બધું દુઃખ ભારથી, મન ધારી શકશે ન તે પ્રિયા!

રેખાંકિત એક "આલસ" માટે છે. ૨.   માટે છે. ૩. "પવનથી ઝુલાવાતી" માટે છે. ૪. સ્વર્ગમાં જવા ઉત્સુક હોવા છતાં મારા તરફસ્નેહને સાચેજ તે આ ગુણો મૂક્યા છે. "ને બદલે છપ્યું. "તે હૃદયને અવલંબન આપી શકે તેમ નથી." માટે છે. મૂળનો પૂરો ધ્વનિ આવતો નથી.

શ્લોક ૬૬-૬૭ : મૂળ ૬૯. :

ગઈ ધીરજ, મોજ પર્વની, ઉત્સાહ વિનાની સૌ થઈ,
ગયું ગાન વિનોદ વહાલના, સખીઓની સુખસેજ આ થઈ.

ગૃહિણી, ધીરની પ્રધાન તે, પ્રિયા શિષ્યા મધુરી કલાની તું
શઠ નિર્દય આજ મૃત્યુએ, હરતાં- શું નથિ મારું હર્યું
વિભવો બહુ છે છતાં પ્રિયા! દુઃખરૂપે તું જવાથિ તે થયાં,
નથી મોહ રહ્યો કશા વિષે, વિષયો સૌ વિષરૂપ થૈ રહ્યાં.

મૂળ છે: "ધીરજનો અસ્ત થયો છે, આનંદ ચાલ્યો ગયો છે, ગીત અટકી ગયું છે, ઋતુ ઉત્સાહહીન બની છે, અલંકારોનું પ્રયોજન રહ્યું નથી. મારી શય્યા અત્યંત સૂની બની છે. :૬૬: ગૃહિણી, સચિવ, એકાન્તસખી, લલિતકલાઓમાં પ્રિય શિષ્યા કરુણાહીન મૃત્યુએ તને હરતાં મારું શું નથી હર્યું તે કહે. :૬૭: વૈભવ હોવા છતાં તારા વિના અજનું સુખ આટલું જ ગણજે. વિષયો જેને લોભાવતા નથી એવા મારા બધા વિષયો તારે આશરેજ છે. :૬૮: મૂળ સાથે તુલના કરતાં જ રેખાંકિત અંશોમાં અર્થછાયા કેવી રીતે પલટાઇ જાય છે તે દેખાઇ આવે છે. મૂળની છટા તેનું ઔચિત્ય વગેરે આછાં જ ઊતરે છે. શ્લોક ૮૪-કડી-૮૫.

ઉદયે મદ તેં ન દાખવ્યો, જાણવી શાન્તિ શાસ્ત્રવિત પણ,
નૃપતેહ વિપત્તિ આવતાં કદિ યે ધીર ધરે પ્રકાશવું.

રેખાંકિત "મદથી પ્રાપ્ત થતી નિંદાને પરહરીને" ને બદલે છે. ૨. અસુભગ છે. ૩. પમાં જોડણી છંદાનુસારી કરતાં અસુભગ થઇ છે. ૪. "મનને જ્વર ઉપસ્થિત થતાં" માટે છે. ૫. "કાયર બન્યા વિના" માટે છે. અનુવાદ સામાન્યજ છે. શ્લોક ૮૭ કડી ૮૮

મરણ પ્રકૃતિ ગણે સુધી, જીવવું વિકૃતિએ શરીરની
ગણવો મન લાભ એટલો, જીવવામાં ઘડિ જાય એટલી.

રેખાંકિત ૧ "કહેવાય છે" માટે છે. "કહે ચાલત, ૨. શરીરધારીઓની" માટે છે. ૩. જે એક ક્ષણ પણ જીવતા રહેવાય તે પ્રાણીને તેટલો લાભજ છે. એ મૂળ બીજી પંક્તિના અર્થની છટા અહીં બદલાતાં રજૂઆત નિર્બળ બને છે. શ્લોક ૯૦ કડી ૯૧.

નૃપપામર પેઠ ના ધરે, થઉં શોકાધીન આત્મવશી,
દ્રુમ પર્વતમાંહિ ભેદ શો, યદિ એ કંપ બેઉ વાયુથી.

૩

રેખાંકિત ૧ "સામાન્ય માણસની પેઠે" માટે છે. ૨. "વશીઓમાં ઉત્તમ માટે. બેઉ નબળાં છે.

આ નમૂનામાંના પર્યાયો ઉપરાંત અન્યત્રપણ મુશ્કેલી ઉભી થઇ છે. શ્લોક "તે લલિત દિવાળકૌતુક ધારણ કરતો હતો ત્યારેજ" ને માટે "મરથી મોંઢાં છૂટ્યાં નથી". વાપરે છે. રૂઢ પ્રયોગ તરીકે સારું હોવા છતાં તે મૂળ લાલિત્યનો પડઘો પાડી શકતું નથી. શ્લોક ૪માં "દુશ્મનોને દુર્ધષ બન્યો"ને માટે "દુર્જય બન્યો" કરે છે. બ્રાહ્મ તેજ અને અસ્ત્રનો સમાગમ પવન અને અગ્નિના સમાગમ રૂપે છે" ને માટે શ્લોક ૪માં "અજ દુર્જય વાયુ અગ્નિ શો, બનિયો તેજથી બ્રહ્મઅસ્ત્રના" પણ નિર્બળ છે. શ્લોક ૧૨માં પોતાનો પરિત્યાગ ન કરવાની યાચના કરી" માટે! કહ્યું "ન તજી તાત જશો મને "પદ " એવું જ. શ્લોક ૪૬માં "ધરેલી" ને બદલે "પછાડતા", ૫૩માં આશા આપતાને બદલે "પામતા, અત્યંત ગયેલી તું" ને બદલે "માંરનાં તું" શ્લોક ૬૧માં યોગ્યના અર્થમાં "જુગતી" "શ્લોક ૬૮માં બાળકુંપિત માટે "આંસુધી ભરી "કૃથ કૈશિક ને બદલે કૃથકૈશિક, વગેરે પર્યાયો કાં તો અસુભગ છે કાં મૂળથી કંઇક જુદો અર્થ આપે છે. લગભગ દરેક શ્લોકના અનુવાદમાં છંદાનુસારી જોડણી કંઇક ગરબડ પેદા કરે છે. છંદાનુસારી કરવાને લીધે સુચવી, રચિતિ, કુપે, ગુણશાલિ, માંહિ, ધરિ, તિક્ષણ, મંત્રિ, સંપતિ, પદવિ, સ્વિકારિયું, મુકી, સમૃધ્ધિ, કીર્તિ, જિતી, કદિ, પદમીની, બોલાવિ, છોડિ, લિધિ, મુતિ, એમનું, વધિ, અસુધા :થી: શાકિ - વાજાંના અર્થમાં, ભુમિ, નમિ, કરિ પ્રાપ્તિ, મરતું, નિકળયો, વિવેકિ, પામિ આદિ શબ્દો એવા બને છે.

આ કારણોથી આ અનુવાદ, મેઘદૂતના અનુવાદની કક્ષાએ પેદા કરેલી અપેક્ષાને સંતોષતો નથી, અને સામાન્યજ રહે છે.

૨૧. "વિજ્ઞાનભિક્ષુ" એ નામથી, ૧૯૭૧ સંવતના આસો માસના એકમાં કોઇએ "રતિવિલાપ" નામે અનુવાદ કર્યો છે. અનુવાદક ત્યાં :પૃ. ૬૧૮: લખે છે: "કુમાર સંભવમાંના "રતિવિલાપ"નું ભાષાન્તર આપણી ભાષામાં થયેલું નહીં હોવાથી આ એક બાલપ્રયત્ન છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં સમાસલાઘવ અને વાક્યરચનાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાં તે અઘરાં અને અશ્કયને હોવાથી વર્જ્ય ગણ્યાં છે. તેથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઉચિત ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. અને ભાષાંતરકારોએ શિષ્ટ ગણેલા નિયમાનુસાર મૂળનો રસ છાયામાં આણવા યત્ન કર્યો છે." :ભાષાંતરકાર:

આમ આ પ્રથમ જ વાર થયેલો અનુવાદ લાગે છે. તેમાં થોડા ફેરફાર કર્યાં હોવાનું પણ અનુવાદક નોંધે છે. નમૂના તરીકે શ્લોક ૧૦ થી:

પરલોકતણા પ્રવાસી! ઓ! તુજ પંથે હમણાં નહિમણું,
જન સાથે વિધિ દગો રમે, મનુજોનાં સુખ તો તું આશરે,
રજની તિમિરે છવાયલી પુરવાટે જતી ગાજવીજ થી,
તું વિના પ્રણયી તણે ગૃહે દયિતાને પિયુ કોણ મોકલે?
નચવી બહુરાતી આંખડી, વચનો આ લવતી ડગે ડગે,
નથી તું પ્રિય! તેથી પ્રેમદામધુપીને મદ ફોગ દાખવે.

આ માટે મૂળ છેઃ "હું, પરલોકના પ્રવાસે જતા તારું અનુસરણ કરીશ. પણ વિધિએ માણસોને છેતર્યાં છે. દેહીઓનું સુખ તો તારે આશરે જ છે :૧૦:. રાત્રિના અંધકારથી વીંટાયેલા માર્ગોપર, મેઘને કારણે વિકળ પ્રિયાઓને તારા વિના પ્રિયતમોને ત્યાં મોકલવાને કોણ ~~અસ~~ સમર્થ છે? :૧૧: લાલ આંખોને ઘૂમાવતો અને વચનોને ડગલે ને પગલે સ્ખલિત કરતો વારુણીનો મદ, તારા વિના હવે સ્ત્રીઓને વિડંબના ~~કરનાર~~ રૂપ બન્યો છે". :૧૨:. મૂળનું શબ્દ અને અર્થનું લાલિત્ય, અર્થ રજૂ થયા છતાં, અહીં આછું જ પ્રગટ થાય છે.

શ્લોક ૧૪- મૂળ છે: "લીલા અને લાલ રંગની, સુંદર દીંટા અને પુખવાળી, કોકિલના ટહુકાથી સૂચિત આમ્ર મંજરીનું ઉત્પન્ન થવું હવે કોનું બાણ બનશે તે કહે: તેને માટે:

લીલી સુંદર ડાળી રાતીએ,
મધુર કોકિલગીત જ્યાં ભણે,
શરસાધન હાય કોની તે
નવલી આમ્રની મંજરી બને?

તુલના કરતાં જ મૂળની રજૂઆતનું ફિક્કાપણું સમજાય છે.

શ્લોક ૧૯ મૂળ છે:

"ક્રૂર દેવોએ તને જે કર્મ સમાપ્ત થવું ન હતું અને યાદ કર્યો તે આ મારા ડાબા પગને રંગવાનું કામ, આવ અને પૂરું કર."
તેને માટે,

મુજ દક્ષિણ પાદ રંગતાં
અધૂરી ભૂષણની ક્રિયા રહી,
ક્રૂર દેવથી, કિન્તુ વામને,
અહીં આવી અળતો લગાડ લે. ૧૯

અહીં મૂળનો અર્થ આછો તો ઉતર્યો છે જ, પણ રેખાંકિત અંશ મૂળનો અર્થ પૂરો આપતું નથી. દેવોએ યાદ કરવાથી રતિના મંડનનું કાર્ય મૂકીને મદન ગયેલો તે વાત તેને હૃદયવેધક નીવડે છે તે મુદ્દો, દેવોની ક્રૂરતાનો, પૂરો સ્પષ્ટ થતો નથી.

શ્લોક-૨૨ પરલોક તણી નિવાસિની
કરું શી હું તથી અંતની ક્રિયા,
અકલિત ગતિ થઇ અરે
તનુની ને તુજ જીંદગી તણી.

તું પરલોકમાં જતો રહ્યો છે: એકદમ જ ભસ્મ થઇ ગયો છે: તેથી તારા અંતિમ શણગાર પણ હું કેવી રીતે કરું-? એક સાથે જ તું

શરીર અને જીવનની અણધારી ગતિએ પહોંચ્યો છે. અહીં પણ અર્થ ઓછો જ ઊતરે છે. પ્રથમ પદ અસ્પષ્ટ રહે છે.

શ્લોક ૨૬. મૂળ છે: તેને જોઇને રતિ અત્યંત રુદન કરવા લાગી અને છાતી અને પેટ કૂટવા લાગી. સ્વજન પાસે જાણે દુ:ખનાં દ્વાર ખુલ્લાં થઇ જાય છે." તેને માટે,

નિરખી અતિ રોઇ તે રતિ
કુટતી છાતી શિરે પછાડતી,
નિજ આગળ દુ:ખડાં બધાં
ઉરનાં દ્વાર ઉઘાડી નાખતાં.

રેખાંકિત ૧. મૂળનો વિપર્યય છે. ત્યાં "ઉર:"ની વાત છે. ૨. અત્યંત શુષ્ક છે. એમાં મૂળાનુસરણને બદલે ઉમેરો છે, અને તે પણ સુભગ નથી. શ્લોક ૩૩નો અનુવાદ છોડ્યો છે.

શ્લોક ૪૬

મદનવધૂ પછી દુ:ખાવધિની,
દૂબળી બની વિપદેથી, વાટ જોતી,
દિવસની શશી કેરી ઝાંખીરેખા,
કિરણ ખૂટેથી, નિશાની જેમ જોતી. ૪૬

તેને માટે મૂળ છે: "જેમ દિવસે કિરણોનો ક્ષય થવાથી ઝાંખી બનેલી ચંદ્રની રેખા રાત્રિની (રાહ જુએ) તેમ દુ:ખથી સુકાએલી મદનપત્ની (રતિ) આ દુ:ખના અંતની રાહ જોવા લાગી." રેખાંકિત પદો સુભગ લાગતાં નથી. અનુવાદ કૈંક શુષ્ક લાગે છે.

છંદપર કાબૂ સારો છે, પણ હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ સ્થળે સ્થળે લેવી પડી છે. મૂળની સુષમા ઊતરવાની બાબતમાં અનુવાદ સંતોષ આપતો નથી. જો કે મોટે ભાગે બધા અનુવાદોની

એજ દશા છે. પર્યાયપસંદગી યોગ્ય સ્થળે સુભગ નથી. ઘણા શ્લોકોના અનુવાદ તેથી શુષ્ક લાગે છે. જેમકે, શ્લોક ૨૬, ૨૭, ૩૦, વગેરે. પર્યાયોમાં कामुक માટે "કામનીસ્વી", विबोधिता માટે "શુદ્ધિવતી", અશ્રુ માટે "લૂહું" રચતા માટે "સુજ", જેનું દર્શન વિલુપ્ત થયું છે તેવો પ્રિય માટે શ્લોક ૨માં પિયુડો, ગુમ થયો ન જાણતી", વિહ્વળ માટે "ગાભરી" "વસુધાને આલિંગનથી ધૂળવાળા સ્તનવાળી" માટે "ધૂળમાંહી ઢળી વક્ષરોળતી" — :તદ્દન શુષ્ક અનુવાદ:, સ્થળ માટે "ભૂમિ", શ્લોક ૫માં બન્ધુને બદલે "બન્યું" જોઈએ, ન ફાટી પડી નહીં ન મરી", તારે આધીન છે માટે "તુંથી ટક્યું", દ્રુત માટે "ધસ્યો" પ્રતિકૂળ માટે "ઉલટું" વિલાપ કરતી માટે "અકળાતી", :શ્લોક ૭:, શ્લોક ૮માં દૂષિત થાય માટે દૂષે, શ્લોક ૧૪માં તારા ધનુષ્યની પણછ માટે "તુજની કામઠી કેરી દોરડી", રચ્યો માટે લાવ્યો, વિલોભાતો માટે "લલચાઈશ", હૃદયંગમ માટે "જીવજની", વિષથી ભરડાયેલું કે સિંચાયેલું માટે "વિષવાળા", આર્ત માટે "અધીરી" બિસતન્તુ માટે "નલિની ગર્ભ", આહત માટે "રોળાયા", શ્લોક ૩૦ માં 'અસહ્યવ્યસનથી ધૂમિત" ને બદલે "દુઃખ દુઃસહ્યથી ધૂણી કાઢતી", સંશ્રય માટે "બાઝ્યું", પ્રણિપાત કરીને, હાથ જોડીને યાચું છું", માટે "કગરું", આદિ પ્રયોગો સંતોષજનક નથી. તેથી આ અનુવાદનો પ્રયત્ન મૂળનું લાલિત્ય ઓછું ઉતરતું હોવાને લીધે, પર્યાયપસંદગીની અનુચિતતાને કારણે, નિર્બળ અનુવાદ રહે છે.

શ્રી લક્ષ્મીશંકર ત્રિભુવન ત્રિવેદીએ "દિલીપની કસોટી" નામથી રઘુવંશના બીજા સર્ગના એક ખંડનો શ્લોક ૨૬ થી આગળનો અનુવાદ કર્યો છે. આને પણ અનુવાદ કહેવાને કરતાં મુક્ત હાથે થયેલું રૂપાંતર ગણવું વધારે યોગ્ય છે. કવિ ક્યાંક મૂળનો વિસ્તાર કરે છે, તો ક્યાંક સંક્ષેપ પણ કરે છે, પણ પરિણામે મૂળની જે સૂક્ષ્મ સુષમા આવવી જોઇએ તે આવતી નથી. હરિગીત, દોહરા, અને શાર્દૂલવિક્રીડિતનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમાં શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં છંદની અવ્યવસ્થા બેચાર સ્થળે દેખાય છે. શરૂઆતમાં કવિ પૂર્વસંબંધ આ રીતે જણાવે છે:

શા૦ પેઠી ગાય ગુફા વિષે ગિરિતણી ચારાતણે કારણે,
ગંગાકેરા ધોધની નિકટમાં ચરતી હતી ધારણે,
ને છે સુંદરતા જ ભવ્યગિરિની આનંદ આપી રહી
ઇચ્છા થાય અધિક રાજ મનમાં સૌન્દર્ય જોવા તણી.

રેખાંકિત અંશોમાં છંદ બરાબર નથી. પંક્તિ ૪થી દિલીપના મુખમાં મૂકી હોય તેવી છે.

દિલીપ: હિંસક પશુની બીક હું ધરું નહિ કાંઇ આજ,
ગાય ગુરુની શ્રેષ્ઠ આ કરશે મારું કાજ.
આનંદ આ શાનું અરે લાંબું થતું શ્રવણે પડે,
ગિરિની ગુફા પડઘા થકી ભયભીત તે શાને કરે,
કો સિંહ ધસડી જાય છે, મારી અરે આ ગાયને
ચિંતા નથી આ સિંહપણ આ બાણથી જ હણાય છે.

આ ખંડમાં પણ દિલીપના મનમાં વિચારોને તેની ઉક્તિ તરીકે મૂક્યા છે. :શ્લોક ૨૬ થી ૩૦ સુધીનો પ્રસંગ તેમાં આવી જાય છે:.

શ્લોક ૩૨ થી ૩૩ને પણ એજ રીતે મૂક્યા છે. શ્લોક ૩૪ માટે :

સિંહ: બસ કરો, હવે હે રાય રૂડો યત્ન છે તેં બહુ કર્યો,
વળી બાણ નિશ્ચય યોજવાને હોસ યત્ન જ આદર્યો,

તો થાત નિષ્ફળ એ બધી કોશિશ તારી રાજવી,
ઉન્મત્ત વાયુ ઝાડપાડે પણ અરે, પર્વત નહિ.

મૂળ છેઃ "હે રાજા, શ્રમ કરીશ ના. અહીં તેં અસ્ત્ર યોજ્યું હોત તો પણ નિષ્ફળ થાત. વૃક્ષોને ઉખેડી નાંખવાની શક્તિવાળો પવનનો વેગ પર્વત પર અસર કરતો નથી." અહીં વિસ્તાર અને શિથિલતાની સાથે સાથે મૂળના કેટલાક અંશોની રજૂઆત આવી પણ બની છે. પછી મૂળમાં સિંહની ઉક્તિ ચાલુ છે ત્યાં દિલીપને સિંહને પ્રશ્ન કરતો બતાવ્યો છેઃ

દિલીપઃ હે રાજ વનના કહે મુજ ભણી આ કેમ આવું થયું?

પછી સિંહ પોતાના નામનો પરિચય આપે છે અને રાજા તેને કહે છેઃ

ભગવાન શંકરદાસને કરવું ઘટે નહિ કાર્ય આ.

પછી શ્લોક ૩૬ થી ૩૯ સુધીનો ભાવ વિસ્તારથી લીધો છે. શ્લોક ૪૦ થી ૪૨નો ભાવ માત્ર બે પંક્તિમાં જ લીધો છે. મૂળના વર્ણનમાં જે ચારુતા છે તે ત્યાં આવી શકતી નથી. શ્લોક ૪૩નું પણ એમ જ છે. શ્લોક ૪૪થી રાજાનાં વચનો છે તે આમ લીધાં છેઃ

દિલીપઃ શંકર મને છે પૂજ્ય જે બ્રહ્માંડ સઘળાં સરજતા,
જે પાળતા સંહારતા છે વિશ્વમાં પોતે છતાં,
ત્યારે ગોધન આજ આ ગુરુતણું મારી સમીપે અરે,
પામે નાશ ખમાયના મુખથકી સાચું કહું આ પળે,
માટે તું કરુણા કરી મુજપરે ખાને વપુ માહરું,
જેથી શાન્તિ ભૂખની થઇ જશે માની કહ્યું માહરું.

તે માટે મૂળ છેઃ

સ્થાવર જંગમ જગતના સર્જન સ્થિતિ અને સંહારના હેતુરૂપ તે મને માન્ય છે, પણ અગ્નિમાં હોમ કરતાં ગુરુનું આ ધન મારી સામે નાશ પામે તેથી ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. તેથી તું દિવસને અંતે જેનું નાનું વત્સ ઉત્સુક થાય તેવી આ મહર્ષિની ગાય છોડી દે અને મારા શરીરથી તારી આજીવિકા કરવાની કૃપા કર. :૪૪-૪૫:.

શ્લોક ૪૬ છોડ્યો છે. ૪૭ થી: જગતનું એક છત્ર રાજ્ય, આ યુવાનવય, સુંદર શરીર એ બધાંને થોડાને કાજે છોડવા ઇચ્છતો તું મને વિચારમાં મૂઢ લાગે છે. :૪૭:

જો તને પ્રાણીઓ ઉપર દયા હોય તો તારા અંતથી આ એક જ ગાય કુશળ રહેશે; પણ તું જીવતો રહેશે તો પ્રજાનાથની માફક કાયમ માટે પ્રજાઓને ઉપદ્રવમાં રક્ષી શકીશ. જો અગ્નિ જેવા તેજસ્વી ગુરુનો આ એક ગાયને કારણે તને ભય લાગતો હોય તો તેમનો ક્રોધ કરોડો દુધાળી ગાયોનું દાન કરીને તું નિવારી શકશે. તો કલ્યાણપરંપરાના ભોક્તા જેવા આ પોતાના તેજસ્વી દેહની રક્ષા કર, કેમકે પૃથ્વીની સપાટીને સ્પર્શ કરવા જેટલા જ ભેદવાળું રાજપદ તે ઇંદ્રપદ છે એમ કહેવાય છે." :૫૦: તેને માટે :

છંદ: હે રાજવી તું મૂઢ છો શાને કરે મરવા મતિ,
છો વિશ્વ કેરો રાયતું, તારી સમો બીજો નથી,
રાજા છો વયમાં જુવાન સુંદર તનું ખોવું ઘટે ના તને,
થોડા કારણ રાજ કેમ મરવા ઇચ્છા કરે તું મને,
તારા નાશ થકી ખચિત ઉગરે આ ગાય હે રાજવી,
તારા જીવનથી ઝરે નરમણિ શાંતિ પ્રજાને ઘણી.
તારી પ્રજાની આફતો તું ટાળનારો રાય છો,
રક્ષણ નિરંતર આપનારો રાજવીજ સદાય છો.
આ ગાય કેરા નિધનથી કોપે ગુરુ જે તુજપરે,
ગાયો હજારો એક બદલે આપજે તું એમને.
હે રાજા સુલભમતિ ગુરુતણા કોપાગ્નિને ~~મા[illegible]~~લો,
તેજસ્વી તુજ દેહ છે નરમણી યત્ને કરી જાળવો,
ભોગો ભોગવ સુખથકી નરમણિ પુણ્યે મળ્યા જે તને,
રૂડું આ તવ રાજ્ય એ નિરખીને શાંતિ કરે સર્વને.

સમૃદ્ધિ છે તુજ રાજભોગવ સુખથકી તું તેહને,
તું ઇંદ્રપદસમ જાણ અવનિપર રહેલું ગેહને.

આ ખંડમાં રેખાંકિત અંશમાં છંદ બરાબર નથી. ઉમેરા છે, પુનરુક્તિ છે. જાણે કવિને પોતાની રચનાથી સંતોષ ન હોય તેમ તે એક વખત સંક્ષેપમાં કહેલી વાત બીજી વખત કહે છે. આ પ્રકારની મૂળનો માત્ર તંતુ લઈને રચના કરવાની આ પ્રવૃત્તિને પરિણામે રચના ચુસ્ત અનુવાદ રહેવાને બદલે રૂપાંતર બની જાય છે. તેથી અહીં પર્યાય રચનાનો પ્રશ્ન ભાગ્યે જ રહે છે. મૂળનું લાલિત્ય, મૂળનું વાતાવરણ કેટલુંક ઊતરી આવે છે તે જોવાનું રહે છે. તે રીતે વિચારતાં મૂળની સુષમા આમાં તદ્દન ઓછી આવી છે. જેને મૂળનો પરિચય છે એવા વાચકને તેથી સંતોષ થતો નથી. સ્વતંત્ર રીતે તેને વાંચનારને માટે તે મૂળનો ખ્યાલ તદ્દન ઓછો શુષ્ક છતાં પ્રવાહી રીતે આપે છે, પણ ત્યાં પણ પુનરુક્તિને કારણે આસ્વાદમાં વિક્ષેપ પડે એમ છે. પ્રયત્ન નબળો ગણાય તેવો રહે છે.

૨૧. મૂલજી દુર્લભજી વેદે "અજવિલાપ" — મહાકવિ કાલિદાસના રઘુવંશમાંથી — એ નામે અજવિલાપને ગુજરાતીમાં "સંગીત સોરઠા"માં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે અનુવાદ—રૂપાંતર છે નવચેતન અને રંગભૂમિના જુલાઈ ૧૯૨૫ના અંકમાં પ્રગટ થયો છે. તેની ભૂમિકા નાંખલી નામ પણ આપ્યું છે. શરૂઆતની કડીઓ આ કાવ્યનો રચના પ્રસંગ શી રીતે આવ્યો તે વતાવે છે.

કડી — ૨ થી.

"મારો પુત્ર રસાળ, એમ કુંજે એ કાનુડો,
કુલવદનો હેતાળ, કૃષ્ણલાલ" કોડામણો, ૨
ગૃહમંત્રી ગોવાળ સમાજસેવક ખીલતો,
સોહંતો સત્કાર રસરાતો વીસ વર્ષનો. ૩
એક પ્રભાતે એક ઉઠાડયો ઊઠે નહિ,
ઉડતો મૂકી દેહ ફુલસો જીવ જતો રહ્યો. ૪
સ્મરી સુત સરવૈનેણ, કવિમણિ કાલિદાસનાં
અજનાં વિલાપ વેણ મેં મેલ્યાં ગુર્જરગિરા. ૫

આ ખંડ જે મનોદશામાં અજવિલાપને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો ર઼ા. વેદને ખ્યાલ આવ્યો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. મૂળમાં જે વૃત્ત છે તે કરુણરસને માટે ઘણું અનુકૂળ છે અને કાલિદાસ બેઉ ઠેકાણે તેનો પ્રયોગ કરે છે. તેને બદલે અહીં સોરઠા કર્યા છે. મરસિયા જેવા લોકસાહિત્યમાં પ્રચલિત પ્રકારમાં એ વપરાય છે ~~ખરો~~, પણ બહુધા અહીં અનુવાદક એક શ્લોકનો અર્થ આ નાના છંદમાં રજૂ કરે છે. તેથી મૂળની બધી સૂક્ષ્મ ખૂબી તેમાં ઉતરી શકતી નથી. છંદ બદલાતાં જાણે બધું વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે, ને નવું જ, તળપદું વાતાવરણ પેદા થતું લાગે છે. તે રીતે વિચારતાં આ અનુવાદ નથી પણ રૂપાંતર છે. ~~તે રીતે વિચારતાં આ અનુવાદ~~ અને તેને પોતાની ખૂબી હોવા છતાં, અને કોઈ કોઈ સ્થળે તેમાં કેંક

આ કર્ષણ જામતું હોવા છતાં એને મૂળની તુલનામાં તો ઊણું ગણવું પડે તેમ છે. થોડા નમૂના :

> ફુલડે લીધા પ્રાણ <u>ફુલબાલાના દેહથી</u>
> કો પણ લેશે જાન, <u>ફુલબાલાના ફુલથી</u>

રેખાંકિત ૧. મૂળમાં નથી. ૨. તેનું જ પુનરાવર્તન છે. 'હિમછાંટાના પ્રાણ કમળ ફુલના મારતાંમાં અથવા 'મૃદુ વસ્તુનો નાશ કરવા પ્રજાઓનો અંતક મૃદુ વસ્તુથી જ શરૂઆત કરે છે, આ બાબતમાં હિમના સીંચનથી વિપત્તિમાં આવી પડતી નલિનીને હું પ્રથમ ઉદાહરણ માનું છું' એ શ્લોક ૪૫નો ભાવ મૂકવાનો પ્રયત્ન છે તે મૂળનો ઘણો જ આછો પડધો છે - મૂળનો ખ્યાલ ભાગ્યે જ આપે છે.

શ્લોક ૪૬ને આમ રજૂ કર્યો છે:

> આ ફુલડાનાં વેરા ને તો ના મારે મને,
> અમૃત કરતો ઝેર ઝેર કરે અમૃત હરી.

માં પૂર્વાર્ધનો અર્થ "જો આ માળા [માળા, સુધારેલું] જીવનનો નાશ કરનાર હોય તો હું તેને હૃદયપર મૂકું છું. છતાં તેમને કેમ હણતી નથી? ક્યારેક વિષ પણ અમૃત બને છે અને અમૃત પણ ઇશ્વરેચ્છાથી વિષ બને છે" આટલો બધો અર્થ આમાં વ્યક્ત કરવાનો છે. બીજી પંક્તિમાં તે ઠીક ઠીક આવે છે પણ પ્રથમ પંક્તિને જોતાં તેની સાથે ખાસ સંબંધ નથી!

શ્લોક ૫૪ "તેથી હે પ્રિયા, જાગ્રત થઇને તું મારા વિષાદને જલદી દૂર કર, જે રીતે રાત્રે હિમાલયની ગુફામાંનો અંધકાર [ઔષધિ] પોતાના પ્રકાશથી દૂર કરે છે. ને માટે

> ગુફાના અંધાર તોડે બુટ્ટી પહાડની,
> તું હે સાચાસાર <u>જગવી</u> જીવ શરીરમાં.

રેખાંકિતમાં વર્ણસગાઇ હોવા છતાં પ્રયોગ સારો નથી.

શ્લોક ૫૬ રાત્રિ ફરી ચંદ્રને મળે છે, અને ચક્રવાકની માદા તેના પતિને મળે છે તે કારણથી તેઓ વિયોગનું દુઃખ સહન કરી શકે છે, પણ તું તો સદાયને માટે ગઇ છે તો મને કેમ ન બાળે?" માટે -

પામેરાદ્રી ચંદ, રતાંધપંખી પંખિણી
મારી કિસ્મત મંદ, મારે તો મરવાં રહ્યાં.

મૂળનો અત્યંત આછો પડઘો પાડે છે. રેખાંકિત બેઉ અંશો તદ્દન અસંતોષકારક અથવા ખરાબ છે. મૂળના લાલિત્યની વાત તો બાજુએ રહી, આતો ગ્રામ્ય બની જાય છે.

શ્લોક ૫૯–૬૦

મૂળ છે:

"કોકિલોમાં તારું મધુર વચન, હંસીઓમાં મદથી અલસ – લલિતગતિ, હરિણીઓમાં છટાયુક્ત દૃષ્ટિ, અને પવને હલાવેલી લતાઓમાં તારો વિભ્રમ, એમ સ્વર્ગમાં જવા માટે ઉત્સુક છતાં, મારો ખ્યાલ રાખીને તેં આ ગુણો સાથે જ મૂક્યા છે, પણ તારા વિરહની ભારે વ્યથા વાળા મારા હૃદયને અવલંબન આપવા તે શક્તિમાન નથી." તેને માટે –

કોયલનાં સ્વરો હંસાની હારણગતિ,
ને હરિણીનાં નેણ વાયુ કેલિવેલની.
આ ત્હારા રસભાવ એનાં એ સંભારણાં,
ના ભાવે એભાવ, જતાં તું જીવનસખી!

રેખાંકિત ૧–૨ અશુદ્ધ છે અને મૂળનો ઘણો જ આછો. ભાગ્યે જ ખ્યાલ આવે એવો પડઘો પાડે છે. બાકી પણ રેખાંકિત ક્રમાંનું વર્ણસગાઈનું તત્ત્વ, સ્વતંત્ર રીતે ઠીક હોવા છતાં અહીં તો મૂળના ગૌરવને હાનિ કરે છે એમ જ દેખાય છે.

શ્લોક ૬૬–૬૭ મૂળ છે:

"ધીરજનો અસ્ત થયો છે, રસ ચાલ્યો ગયો છે, ગીત બંધ થયાં છે, ઋતુઓ ઉત્સવહીન થઈ છે, અલંકારોનું પ્રયોજન જતું રહ્યું છે, આજે મારું શયનીય શૂન્ય છે. ગૃહિણી, મંત્રી,

એકાંતમાં સખી, લલિતકલા વિધિમાં પ્રિય શિષ્યા –
એવી તારું નિર્દય મૃત્યુએ હરણ કરતાં, મારું શું
હરી લીધું નથી તે કહે".
ને માટે

> શાંતિ, સંગીત, પ્રેમ, રતના રસ સુખ ઓસર્યાં,
> ખૂટ્યા રસનો નેમ, રસ શાટ્યા સૂની પડી.
> ગૃહિણી, મંત્રી, મિત્ર, સુકલાની શિષ્યા પ્રિયા,
> કાળે ગૂંથ્યાં મિત્ર, માર્યાં એ મારી સખી!

એમ નિરૂપણ છે. તે પણ સંતોષકારક નથી. આમ શ્લોક ૬૯ સુધીના ખંડને રજૂ કર્યો છે. વાસ્તવમાં મૂળના વિચારોનો બહુ જ ઓછો પડઘો પાડતો અને સ્થળે સ્થળે બદલેલા છંદ, તેથી બદલાતા વાતાવરણ, અને ક્યાંક ક્યાંક અસુભગ પર્યાયોને કારણે અસંતોષકારક રહેતો એવો આ રૂપાંતરનો પ્રયત્ન છે.

૨૧. કૃષ્ણમતી "ગુજરાત" માસિકના ફાલ્ગુન ૧૯૮૩ ના અંકમાં અજવિલાપનો આ અનુવાદ પ્રગટ થયો છે. તે શ્લોક ૪૩માંથી શરૂ થાય છે. વૈતાલીય વૃત્તમાં છે.

શ્લોક ૪૩ થી

થઈ ગદગદ આંસુડે ત્યજી, સહજ ધીર વિલાપ એ કરે,
મૃદુ થાય તપેલું લોહ યે પછી શું કે'વું શરીરને વિષે
કુસુમો પણ ગાત્રસ્પર્શથી જીવલેઈ શકતાં કદીય જો,
ન બને શું બીજું સાધને વિધિ લેવા જીવ જ્યાં ઉભો રહ્યો. ૪૪
અથવા મૃદુ વસ્તુ મારવા મૃદુ શસ્ત્રો રચતો પ્રજાન્તક,
કરમાય હિમેથી પદ્મિની પુરવે એજ મને નિદર્શન. ૪૫
સ્રજ આ કદી પ્રાણહારિણી, હૃદયે નાખી હણે ન કેમ હું.
વિષપિ અમૃત ક્વચિત થતું, પ્રભુથી વિષ અમૃત થે જતું. ૪૬

રેખાંકિત - ૧ धीरताम् માટે છે. ૨. "લોહપણ" ના અર્થમાં છે. ૩. શરીરીને બદલે છે તે બરાબર નથી. ૪. हिंसितुम् માટે છે. તે પર્યાય પણ ફિક્કો છે. ૫. "ઇશ્વરેચ્છાથી" માટે છે. આ પર્યાયો મૂળથી ઊણા જ છે. હકીકતમાં કાલિદાસના કાવ્યની શબ્દ અને અર્થની ચારુતા, અર્થ કૈંક સારી રીતે ઊતરે છે. છતાં આવતી નથી તેટલો અસંતોષ તો રહે જ છે.

શ્લોક ૫૪

ફરી તેણી જેવી પ્રિયા ઘટે, કરવો દૂર વિષાદ માહરો,
નમ ઔષધિ તેજથી નિશે જ્યમ હિમાદ્રિ ગુફા મહીં ધીરે.

અનુવાદ સારો છે. પણ રેખાંકિત શબ્દ અસુભગ છે.

શ્લોક ૫૯ થી

મદથી ગતિમંદ હંસીમાં, સ્વર તારો મૃદુ કોકિલા વિશે,
મૃગલી વિલોલ લોચનો, ઝૂલતી વેલી શું વિભ્રમો પ્રિયે.
અધીરી સુરલોકમાં જવા, મૂકી ગઇ આ ગુણ મુજ કારણે,
તુજ વિરહદગ્ધ માહરા, મનને ધીર દઇને એ શકે. ૬૦

એકંદરે શબ્દાર્થ તો બરાબર ઉતરે છે. રેખાંકિત અંશ "અવલમ્બન આપી શકે તેમ નથી" ને માટે એવો જ. પણ લાલિત્ય આછું જ ઉતરે છે. શ્લોક ૬૫ થી

સખી તારી સુખે દુ:ખે સખી, સુત છે કોડ ભર્યાં નવે-હુશો,
હું ય એક રસે ભર્યાં છતાં ક્રૂર છે આ વ્યવસાય તાહરો.
ગઇ ધીરજ, સૌ રતિ ગઇ, ગીત સૌ શાન્ત, ઋતુત્સવો ગયા,
સહુ મોજમજા પર્વંરી સખી! શાચા થઇ શૂન્ય તું વિના.
ગૃહિણી તું, પ્રધાન, ને સખી, પ્રિયશિષ્યા લલિતા ક્રિયા મહીં.
કરુણાહીન મૃત્યુએ તને, હરી મારું વદ શું હર્યું નથી. ૬૭

આ ખંડમાં રેખાંકિત ૧. ઉમેરો છે. ૨. માં "ભર્યાં" શબ્દ વધારાનો છે. ૩, ૪ માં અસ્તમિતા, ચ્યુતા, મૂળમાં વાપર્યાં છે. ૫. [illegible] માટે છે. ૬. [illegible] માટે છે. ૬. માં [illegible] શબ્દ છોડ્યો છે. ૭. મૂળનો શબ્દ રાખ્યો હોત તો વધારે સારું હતું. આ કારણોથી અનુવાદ ફિક્કો બને છે. પર્યાયપસંદગીમાં પણ અનુવાદક કેટલેક સ્થળે સુભગ પસંદગી કરી શક્યા નથી. શ્લોક ૪૮માં

"એકદમ જ આ નિર્દોષ માણસને - તેની સાથે બોલવા યોગ્ય સાથે તું કેમ બોલતી નથી?" ને માટે

ક્યમ આ નિરદોષ માનવી, ગણવાયોગ્ય ગણેન આ ક્ષણે,

"અનાપૃચ્છ્ય" માટે "વણપૂછી" સારો પ્રયોગ નથી. અનુયાયો માટે "પછી વિચર્યાં", પાછો વળ્યો માટે "આવ્યો ફરી", વેદના માટે "પીડ" "મેં પહેલાં તારું મનથી પણ વિપ્રિય કર્યું ન હતું, માટે "પૂરવે ન થયું તને ભૂંડું મનથીયે", શ્લોક ૫૮માં [illegible] માટે "ઉંઘતી અધીરી શી" આદિ પ્રયોગોમાં એવી અસુભગતા દેખાય આવે છે. તેમ છતાં એકંદરે સુવાચ્ય અનુવાદ તો છે જ. માત્ર મૂળનું લાલિત્ય આવા અનુવાદોમાં ઉતારવું મુશ્કેલ હોય છે તે આવા અનુવાદો પરથી પણ દેખાય આવે છે.

૭૬૬

શ્રી વિઠ્ઠલદાસ પૃ. દેસાઇએ રઘુવંશના પ્રથમ સર્ગનું ભાષાંતર "રઘુવંશની સ્થાપના" નામથી "વસિષ્ઠના આશ્રમપ્રત્યે" પેટા શીર્ષકથી કર્યું છે. તે કૌમુદીના મે-જૂન ૧૯૩૫ના અંકમાં પ્રગટ થયું છે.

શ્લોક ૧

વાણી અર્થ સમાયુક્ત, વાણી અર્થ શું જાણવા,
ઉમા-શંકરને વંદુ લોકના જનની પિતા.

રેખાંકિત ૧ અને ૩માં "સમા" અને "લોકના" ખેંચે.
૨. પ્રતિપત્તયે માટે ફિક્કું છે.

શ્લોક ૩

લોભી હું કવિકીર્તિનો મંદ પામીશ હાંસીને,
બહુ જેમ કરે યત્ન હાથેલેવાં ફળો ઊંચાં.

મૂળ છે: મૂઢ છતાં કવિયશ પામવાની ઇચ્છાવાળો હું ઉપહાસને પાત્ર બનીશ, જેમ ઊંચા માણસથી મેળવાય તેવા ફળ માટે ઊંચા હાથ કરનાર વામન" અર્થ લઢણ નબળી રીતે વ્યક્ત થયો છે. રેખાંકિત અંશો વિશેષ તેવા છે.

શ્લોક ૬ થી

છે તેઓ જન્મથી શુદ્ધ, ફળાપર્યંત કર્મવાન્,
સિંધુ સુધી કરે રાજ્ય, સ્વર્ગે રથ ફેરવે. ૬
યથાવિધિ કરે હોમ, અર્થિઓની પુરે તૃષ્ણા,
અપરાધી યથા દંડે યથાર્થ કાળ જાણતા. ૭
સંગ્રહે ત્યાગને કાજે સત્ય કાજે વદે મિત,
યશકાજે જયેચ્છુને, પ્રજાકાજે ગૃહે વસે. ૮
શૈશવે મેળવે વિદ્યા યૌવને અર્થ મેળવે,
વૃદ્ધત્વે મુનિવૃત્તિના યોગથી દેહને ત્યજે. ૯
કથા આ સાંભળો સંતો ગુણદોષ નિરીક્ષવે
અશુદ્ધિ શુદ્ધિ શોધાયે હેમની અગ્નિને વિશે. ૧૦

માં રેખાંકિત ૧. "સ્વર્ગસુધી જેના રથનો માર્ગ છે" માટે, ૨. "અપરાધ પ્રમાણે" માટે, ૩. જાગતા માટે, ૪. ગૃહમેધિનામ્ માટે, ૫. "અભ્યાસ કરનારા" માટે, ૬. "મુનિવૃત્તિવાળા"માટે

૭. માં धीरै પદ છોડયું છે. ૮. [illegible] માટે, ૯. સદસદ વ્યક્તિહેતવ: માટે છે. ત્યાં મૂળમાં નામ છે તેને બદલે અહીં ક્રિયાપદ યોજ્યું છે. આ બધા અંશો મૂળના અર્થને કોઇને કોઇ રીતે બદલે અને નિબળ રીતે રજૂ કરે છે. મૂળનું ભાષાસૌષ્ઠવ પણ જળવાતું નથી. અનુવાદ સાવ સામાન્ય છે.

શ્લોક ૧૩

છાતી સ્કંધ ભુજ મ્હોટાં, શાલ વૃક્ષ સમો ઊંચો,
સ્વકર્મયોગ્ય દેહે શું ક્ષાત્રધર્મ વસી રહ્યો.

માં રેખાંકિત व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः નો આછો જ અર્થ આવે છે. મૂળમાં દરેક નામને જુદું જુદું વિશેષણ છે તે ને તે સમુચિત છે. અહીં ત્રણેને માટે મ્હોટાં વાપરે છે તે અનુચિત છે". શાલ" વૃક્ષ માટે "શાખ નો પ્રયોગ અર્થની ભ્રાંતિ કરે તેવો છે.

રાજાનું ગુરૂના આશ્રમે ગમન: શ્લોક ૩૬થી.

મીઠો ઊંડો ધ્વનિ જેનો, બેઠા એવા મહારથે,
વાદળાંમાં દીસે જાણે દામિની ઐરાવત ૩૬.
પીડાનાભીતિ કેવીને (તેથી) ગણ્યા રાખ્યા અનુચરો
તેજ પ્રભાવથી તોયે જાણે સૈન્ય સહે દિસે. ૩૭
વાયરો મધુરો વાતો વનરાજી હલાવતો,
સારતો શાલની ગંધ પુષ્પરેણુ ઉરાડતો. ૩૮
સુણી પૈડાં તણો નાદ, મયૂરો ઊંચી ડોકથી,
ષડ્જના બેવડા સ્વરની કરે કેકા મનોહર. ૩૯
માર્ગ છોડી ઊભા પાસે રથે ઠેરવી દૃષ્ટિને,
એ મૃગજોડના નેત્રે જોતાં અન્યોન્ય સામ્યતા. ૪૦
સારસોનાં ઊડે ટોળાં, શ્રેણી બાંધેલ હારમાં,
જાણે નભે વિના ટેકે તોરણો લટકી રહ્યાં. ૪૧

સુણી એ સારસોનો ત્યાં હોંશથી મધુરો રવ,
મુખ ઉંચાં કરી જોતાં બંને એ રાજદંપતી. ૪૧અ
અશ્વથી ઉડતી ધૂળ ના અડે કેશ પાઘને,
વાયુના અનુકૂળત્વે સિદ્ધ માને મનોરથો. ૪૨

૦ ૦ ૦

નવનીત ધરે પાસે આભીરો વૃદ્ધ આવીને,
તેમને પૂછતાં નામો વાટનાં વનવૃક્ષનાં. ૪૫
કહું શું તેમની શોભા શુદ્ધ વેશ ધરી જતાં,
ચિત્રાને ચંદ્રમા જાણે ધૂમહીન નભે મળ્યાં. ૪૬

આ ખંડમાં રેખાંકિત ૧. માં स्निग्ध गंभीर निर्घोषम् નો રથના અવાજને અનુસરતો શબ્દઘોષ આવતો નથી. "સ્નિગ્ધ" માટે "મીઠું" કરવું પડે છે. ૨. માં છંદની ભૂલ છે. ૩. "આશ્રમને પીડા ન થાય" ને બદલે છે. ૪. મૂળને મૂકાવશે તદ્દન શુષ્ક છે. ૫. "પરિવૃતૌ" માટે નિર્બળ છે. ૬. અશુભગ છે. ૭. "શાલના રસના સુગંધવાળા પવનોથી"નો અર્થ નિર્બળ રીતે રજૂ કરે છે. निर्घोष શબ્દ છોડી દીધો છે. ૮. ગ્રામ્ય પ્રયોગ છે. "ચક્રો" પણ ચાલત. ૯. "દ્વિધા ભિન્ના" માટે "બેવડા સ્વરની" પણ એવું જ. "ષડ્જસંવાદિની" માં સંવાદિની: ના જેવી, ની સાથે સંવાદી" એ અર્થ આવતો નથી. ૧૦. માં "માર્ગ છોડીને પાસે રહેલાં" અર્થ સંતોષકારક રીતે રજૂ થતો નથી. ૧૧. વૃંદ માટે "ઝુંડ" અશુભગ, અને તેય "જોડનાં" જોઇએ કેમકે તેનો સંબંધ નેત્રો સાથે છે. ૧૨. "સામ્યતા" પ્રયોગ ખોટો છે. સામ્ય શબ્દ જ નામ છે. તેને "તા" લગાડવાની જરૂર નથી. ૧૩. માં પુનરુક્તિ છે. શ્લોક ૪૧ના અર્થને વિસ્તારવો પડ્યો છે. ૧૪. માં "અસ્પૃષ્ટ" માટે "ના અડે" ને બદલે " ના સ્પર્શે " વધારે સારો પ્રયોગ થાત. ૧૫. પણ ઘોષવૃદ્ધાનનો ભિન્ન પડઘો પાડે છે. ૧૬. અવર્ણ્યશોભાનો અર્થ "શું કહું" માં ભાગ્યે જ આવે છે. ૧૭માં

"ધૂપહીન" શબ્દો તિમિનિર્મુક્ત માટે ખરાબ ગણાય.

શ્લોક ૫૦

બાળશાં ઋષિપત્નીના બાગપામી નિવારનો
હરિણો ફરતાં જ્યાં ત્યાં રોકી દ્વાર કુટિરનાં.

રેખાંકિત પ્રયોગમાં અનુસ્વાર જરૂરી. તે બીજામાં નથી. રે. ૩ આકીર્ણ – છવાયેલું માટે અસુભગ. શ્લોક ૬૮માં "આતિથ્યેથી શમેશાંત, પરિશ્રમ પ્રવાસનો"

આ રેખાંકિત પ્રયોગ અસુભગ છે. પરિશ્રમ અશાંત હોતો નથી કે તેને શાંત થવાનું હોય. તે તો "દૂર થયો" એમ જ વર્ણવાય. શ્લોક ૬૮માં "ઉજાળો ને વળી કાળો" મૂળનો પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત – અર્થ બરાબર રજૂ કરતાં નથી. ત્યાં રંગની વાત છે નહીં.

પ્રયોગોની બાબતમાં, પર્યાયપસંદગીમાં પણ પૂરો સંતોષ થતો નથી. શ્લોક ૬માં "[illegible]" માટે "પ્રેરાઈ હતું સાહસ", શ્લોક ૧૩ માં "શાલ" ને માટે "શાળ" જેનો એક અર્થ ડાંગર થાય છે – તે પ્રયોજ્યો છે. શ્લોક ૧૬માં મૂળ છે. [illegible] જળચરપ્રાણીઓ અને રત્નોથી" તેને માટે "મત્સ્યરત્નો" પ્રયોગ વાપરીને તેને મત્સ્યમાં મર્યાદિત કરે છે અને તે શબ્દને, ત્રીજી વિભક્તિમાં છે તે છતાં, રાજાનું વિશેષણ બનાવે છે. શ્લોક ૧૭, ૨ માં "લોકોને નિયન્તાના"માં છંદ તૂટે છે. શ્લોક ૧૮માં કર–વેરો છે. તેને માટે "કરો" યોજે છે. "રવિ જેમ રસગ્રહણ કરે છે" માટે "નીર પીએ રવિ યથા" કરે છે. શ્લોક ૨૦માં ગામ – પૃથ્વી છે. તેને માટે "ભૂગો" પદ યોજે છે. અર્થ વ્યક્ત થાય છે. પણ સમાસ સંતોષકારક બનતો નથી. "હવ્ય" માટે શુદ્ધ શ્લોક ૩૬માં "રાજારાણી બેઠા" એ પ્રયોગ : બેઠાં જોઈએ:, ૩૬–૪ માં દાભની અરાવત"માં છંદોભંગ", શ્લોક ૫૧માં [illegible] માટે રોમાંને" – નબળાં છે. શ્લોક ૫૯માં "ચરણ પકડીને" ને માટે "ધરી",

શ્લોક ૬૨માં "હોમવા" ને બદલે છોડી, :હોમી વધારે સારો પ્રયોગ થાત:, શ્લોક ૬૬માં "આશાણુ" પણ નિર્બળ પ્રયોગો છે. શ્લોક ૭૧, ૧ માં છંદ તૂટે છે. "દુ:ખાઓ" દુ:ખપામો માટે વાપર્યું છે. ગુજરાતીમાં દુ:ખાવુ એટલે શરીરના કોઇ આખા ભાગમાં વેદના થવી" એવો અર્થ છે. શ્લોક ૭૧માં "નાહ્યાવિનાના" માટે "અનાહ્યા" પ્રયોગ છે. શ્લોક ૭૨માં "દુષ્પ્રાપ્ય વસ્તુઓમાં ઇક્ષ્વાકુઓની સિધ્ધિ આપને આધીન છે" ને માટે "ઇક્ષ્વાકુઓ કરે સિધ્ધ/દુષ્પ્રાપ્ય વસ્તુ આપથી" - મૂળનો નિર્બળ પડઘો છે. શ્લોક ૭૩ માં ધ્રુવ - માટે "સરો", "સ્મિત ચિત" માટે "મીંચ્યુ" પણ નબળા પ્રયોગો છે. શ્લોક ૭૬, ૪માં મૂળ "તે તેના પ્રત્યે સારું આચરણ ના કર્યું " ને બદલે "ભૂલ્યો તે ઠીક ના કર્યું" શુષ્ક છે. શ્લોક ૭૯માં दाम्भिकम् માટે આડ, અને कुत्सयुपाश्रितैस्त्रिभिः માટે "છૂટે પૂજ્યતણી પૂજા" અશુભગ છે. શ્લોક ૮૩માં "સેવજે એ સપત્ની તું" માં સેવાંકિત "પત્ની સાથે"ના અર્થમાં છે. "સપત્નીક" કહેવું જોઇએ. આ પદનો અર્થ તો "શોક્ય" થાય છે. શ્લોક ૮૪માં સંધ્યા "ચમકે" પ્રયોગ પણ અશુભગ. તે ખીલે છે, પ્રકાશે છે, એવી રીતે કહેવું ઘટે છે. ૮૮, ૨માં છંદ તૂટે છે. "બોલ્યા નૃપાળને ફરી"ને બદલે "નૃપ પ્રતિ" વધારે સારો પ્રયોગ થાય. શ્લોક ૯૦-૯૧, ૪ માં સેવા માટે "શુશ્રૂષા" શ્લોક ૯૫માં "વીતાવી, પસાર કરી" માટે "વીતાડી", द्विज... निषेवित માટે "અભ્યાસધ્વનિ સુણી તે વિતેલ જાણી" - આ બધા પ્રયોગો નિર્બળ છે.

આમ છંદની શિથિલતા, પર્યાયપસંદગીની અસુલભતા, અને મૂળના અર્થગૌરવની ગુજરાતીમાં નિર્બળ રજૂઆત, તથા ક્વચિત થતો અર્થ વિપર્યય આ અનુવાદને અશુભગ બનાવે છે.

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા – સં. ૧૯૬૩

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યાએ સં. ૧૯૬૩માં કરેલો રઘુવંશનો સમશ્લોકી અનુવાદ તે કાળના બધા અનુવાદોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો છે. શરૂઆતમાં તે આ મહાકાવ્ય એક જ વંશના અનેક રાજાઓના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરતું હોઈ કેવી રીતે બીજાં મહાકાવ્ય કરતાં વિશિષ્ટ છે તેનો અનુવાદક પ્રસ્તાવનામાં વિચાર કરે છે. ને પછી સર્ગવાર વસ્તુસાર આપે છે. મહાકવિ કાલિદાસના સમયની ચર્ચા કરતો સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો "કવિ કુલગુરુ કાલિદાસનો સમય" નામક લેખ તે વિષેના ભિન્ન ભિન્ન મતોની ચર્ચા કરીને ગુપ્તસમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં ઇ. ૩૨૫ – ૩૦ થી ૪૫૦ વચ્ચે તે થઈગયા એમ સ્થાપે છે. અનુવાદકનો આ પણ નિર્દેશ નોંધપાત્ર છે.

સર્ગ ૧ શ્લોક ૧

વાણીને અર્થ શાં યુક્ત પામવા વાણી અર્થને,
જગમાતા પિતા વંદુ પાર્વતી પરમેશ્વર

રેખાંકિતમાં પિતરૌ નો અર્થ ભાગ્યેજ આવે છે.

શ્લોક ૫થી

જન્મપર્યંતથી શુદ્ધ, ફળપર્યંત ઉદ્યમી,
ભૂપો સમુદ્ર પર્યંત, સ્વર્ગપર્યંત રથે જતા.
યથાવિધિ સ્વ. અગ્નિહોમી, યથેચ્છદાન આપતા,
યથાપરાધ દંડે જે, યથાસમય જાગતા.
દાનાર્થે સંગ્રહે દ્રવ્ય, સત્યાર્થે થોડું બોલતા,
જશાર્થી જયને માટે, પ્રજાર્થે ગૃહાશ્રમી.
વિદ્યાર્થી બાલ્યવયમાં, વિષયાર્થી યુવાનીમાં,
વૃદ્ધ થઈ વાનપ્રસ્થે છે, અન્તે યોગે તજે તનુ.

રેખાંકિત પદોમાં અનુક્રમે नागकेसरकौशिकानाम्, मानसौगन्धिकानाम्
हुताग्निजानाम्, प्रवेपितानाम्, मृगमेदिनाम्, प्रसूस्निविधानाम्,
विपर्ययिणाम्, नार्तिमे कुसुमितानाम् -
ના અનુવાદ તરીકે મૂળનો ધ્વનિ અને સૌન્દર્ય એવાંજ - આમાં
જ ઊતરે છે.

શ્લોક ૩૮ થી

સ્પર્શમીઠા ત્યહીં એવે, શાલરસ સુગંધના
પુષ્પપરાગ વેરતાં, વનધુનંત વાયુએ
સુણતાં તે મનોહાર રથનાદથી ટહૂકતા,
મયૂરે ખેવડી કીધી, કેકાષડ્જના સમી.
પાસેજ આવતાં માર્ગે, રથે નજર માંડતાં,
મૃગોના યુગ્મમાં સામ્ય, અન્યોન્ય નેત્રનું જુએ.
હાર બધિ વિના સ્તંભ, તોરણમાળ સર્જતા,
સારસો કુજતાં મીઠું, સોત્કંઠ સુણતાં તહીં.
અશ્વે ઉરાડી ધૂળે ના, ભરાતાં કેશ પાઘડીઈ,
તરંગો હાલતાં ઠંડી, સરોવરે સરોજની,
લેતાં સુગંધને તેઓ, નિજ નિઃશ્વાસના સમી
૪૬ શુદ્ધ વસ્ત્ર ધરી જતાં, તેઓની કાંતિ તો કશી!
હિમ રહિત ચિત્રામાને ચંદ્રની જેવી યોગમાં.

રેખાંકિત એકમાં વનરાજી - વનોની હારનો અર્થ આવતો નથી.
[illegible] नो अर्थ
રેખાંકિત રમાં આજોજ ઊતરે છે. બેવડી શબ્દભાર "દ્વિધાભિન્ના"
થી જુદો પડે છે. અન્ય રેખાંકિત ભંડો અનુક્રમે [illegible]
[illegible]
[illegible] -
માં એવું બને છે. મૂળનું લલિત ભાષા અર્થનું સૌન્દર્ય અનુવાદમાં

આવું થઈ જાય છે. "વેષ્ટન" માટે માથે પણ એવું જ. તે જમાનાના રાજાઓ માથે પહેરતા હતા તેવા ઉલ્લેખને બદલે મુકુટના ઉલ્લેખો જ મળે છે. રાજાએ પાઘ પહેરી હતી એમ માનીએ, તોયે રાણીનું શું? વેષ્ટન શબ્દ જ રાખ્યો હોત તોયે ચાલત. તે શબ્દનો વિસ્તૃત અને સ્થિતિસ્થાપક અર્થ તે રીતે કામમાં આવત. શુદ્ધ વેષમ વિષભૂષા અને દેખાવનો વિશાળ અર્થ રહેલો છે, તે શુદ્ધિવસ્ત્રમાં ભાગ્યે જ આવે છે. "નિર્મુક્ત"નો ભાવ રાહતમાં નથી. અનુવાદની કક્ષાનો અને અનુવાદકના: પદ્ધતિનો તેમ તેમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવે તેથી આ ખંડની વિગતે ચર્ચા કરી છે. સર્ગ ૨, શ્લોક ૧

પછી યશસ્વી નૃપ તે પ્રભાતે,
સુદક્ષિણાએ પૂજ્યાં ગંધમાલ્યે
~~હે વત્સ, છોડે વનમાં જવાને.~~
મુનિની ધેનુ ધવડાવી બાંધી,
હે વત્સ, છોડે વનમાં જવાને.

મૂળમાં યશોધન શબ્દ છે. યશસ્વી તો તે હતો જ પણ યશને જ સાચું ધન માનતો હતો, તેને ખાતર શરીર છોડી દેવા તૈયાર હતો, તે આગળ આજ સર્ગના પ્રસંગમાં સૂચવેલું છે. તેનો જે ધ્વનિ છે તે અહીં આવતો નથી. રાજા સિંહને કહે છે: "મારા યશ: શરીરપર દયા કર". તે પ્રસંગનું સૂચન યશોધનોમાં છે તે યશસ્વીમાં નથી. अथवा प्रजिघ्राहि मन्थुणा... નું માધુર્ય રૂપાંતરમાં નથી. ધેનુ સાથે પ્રાસ મેળવવા કે ગમે તેમ, "ધવડાવી" કર્યું છે. તે પ્રયોગ આ વાતાવરણ સાથે વિસંવાદી બને છે.

प्रीत ... मध्ये વર્ણસગાઈ તો છેજ. શ્લોક ૯નો અનુવાદ શિથિલ છે. શ્લોક ૧૪માં स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प્રसूतिः નું રક્ષા, "બાહુબલથી મનુવંશીઓને"ને બદલે "સ્વવીર્યરક્ષિત મનુવંશને છે," વધારે સારું થાત. "...कीर्ति ... यावि ...:" માટે

"પાછા બીજા સેવક વાળતો જે" અને

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा

માટે "ન અંગનો રક્ષક અન્ય – પણ" નિર્બળ છે.

શ્લોક ૧૨

છિદ્રભર્યાં વાયુથી વાંસ ગાજે
<u>બંસીતણો અર્થ સુરે છે એને,</u>
અરણ્યનાં એ અધિદેવતાઓ
<u>ઉચેથી</u> ગાતી યશ શું સુણે તે.

રેખાંકિત ખંડો कूजद्भिः, आपादितवंशकृत्यम् માટે છે. कूजद् છોડ્યો છે. "ઉચેથી ગાતી" પણ નિર્બળ છે. "શું" માં ઉત્પ્રેક્ષાનો ભાવ છે. તે મૂળમાં નથી. શ્લોક ૧૩ માનું સારું છે, છતાં મૂળના સૌન્દર્યનો પડઘો ત્યાંય આછો થઈ જાય છે.

શ્લોક ૩૧

ચોંટી રહે આંગળી પીંછ સાથે
હસ્તે દીસે <u>ચિત્રપ્રયોગ જેવો</u>"

માટે મૂળમાં सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव <u>चित्रार्पितारंभ इवावतस्थे</u> / રેખાંકિત પ્રયોગો મૂળ અને અનુવાદનું અંતર બતાવે છે. 'ચિત્રમાં આરંભ કરેલો હોય તેવો હાથ રહી ગયો' – એ અર્થ છે.

આ એક ચક્રી જગકેરું રાજ્ય,
<u>નાના વયે સુંદર આ શરીર,</u>
<u>થોડા જ માટે બહુ ત્યાગવાને,</u>
<u>ઇચ્છે, મને તું મતિ મૂઢ ભાસે.</u>

ને બદલે "તું અલ્પ માટે બહુ ત્યાગ ઇચ્છે, વિચારમાં મૂઢ મને તું ભાસે" કંઈક વધારે સારું થાત! પં. ૨માં વયે સુંદર૦ વગેરેમાં "નાની વયમાં આ સુંદર શરીર"નો રણકો છે. મૂળમાં જુવાન વય અને આ મનોહર શરીર" નો અર્થ છે. મૂળનું વર્ણમાધુર્ય પણ ચઢિયાતું છે. તેથી આ અનુવાદ નબળો છે.

શ્લોક ૫૬

त्याद्धुं निजोच्चैर्गिरि संनिमग्ने
निरास्यं रक्षार्थं स्वयमदेवेन ।

માટે રક્ષાર્થ શોષેલ હતાં જ્યારે
માગ્ય/ શું મુખ લઈ જવું સ્વામી પાસે.

મૂળનો પડઘો નથી જ છે. રેખાંકિતપદો અનુવાદમાં વિશેષ કઠે છે. લોકપ્રયોગ પણ તે સ્થિતિ સુધારી શકતો નથી.
સર્ગ ૩-૩૨ ધતાં જ્યમે વત્સ પ્રચંડ ભાખતો
માતંગ થાતું મદનીશું જે રીતે
રેખાંકિત ૧માં "गहेशः" નો અર્થ ભાગ્યેજ આવે છે. રેખાંકિત ૨ છંદ માટે કરવું પડે છે તેમ લાગે છે.

૫૧. 'ફાવીશ ના તું રહીને ભલ્યા વિના.'

માં મૂળની निविजर्ग रहुं निर्गमवान् નું ભવ્ય સૌન્દર્ય અને ભાવ આવતાં નથી. તે તથા શ્લોક ૬૨માં
"શુરો કરે મારી સર્વ ઠામમાં" ગદ્યાળુતાના નમૂના છે. સર્ગ ૪થો અનુષ્ટુપમાં છે. અનુવાદ સારો હોવા છતાં, મૂળનો આછોજ પડઘો પાડે છે. શાલીનતા અનેક સ્થળે ઘસાઈ છે.
સર્ગ ૫ શ્લોક ૨, ૩-૪

શું ગામનાં ફોર જ એ તમારો
નિભાવતો ભાર નથી જતાં ને.

તે અનુક્રમે निजौरसिः, नीवारपाकादि અને गाम्युपयुक्ते ને બદલે છે. તે શુષ્ક અને ગદ્યાળવું છે.
શ્લોક ૫૩-૩માં 'મને તું બના પ્રિયવાદી નામે કહે છે' તેને બદલે "પ્રિયંવદ નામનું પુત્ર બન" - વધારે સારું લાગે છે. મૂળમાં સર્ગ ૫માંના અંતિમ શ્લોકોમાં, નિદ્રાવશ અજને બંદિજનો જગાડે છે તે પ્રભાતવર્ણનના શ્લોકો સુંદર ગવાય છે. ત્યાં તે ભાષાંતર ફિક્કું જ પડે છે.

શ્લોક ૬૬માં

...............જગ ધોસરીના
ને એડોદાર પીંછા પાસેથી તેહનો તું.

૬૮માં તારું સુચંચળ અને રૂડાં કોકોવાળું
ચહુ અને કમળ ચંચળ ભૂંગવાળું.

૬૯માં "સાંઠાથી ઠોલું"

૭૦માં હાલો તાત ધનુકશાં,

શ્લોક ૭૨

જાગેલ બેઉ પડખે ફરી સેજ ત્યાગી
ને પેંગી જાંકણ ગળે ખખડાવતા આ,
તેના જણાય અગ્રે થકી રક્ત દાંત
તોડ્યાથી શું ગિરિશિલા ભરી ગેરૂથી.

૭૩માં આ દીર્ઘ તંબુ ભરી તાણી પાયગામાં
ઈરાનના....................
ચાટી પડ્યા નજક સિંધવ ચોસલાને"

૭૫માં "નિંદર થકી જગાડ્યો"

૭૬માં "પછી વિધિપરણાત તજો ઉકેલી
સ્મૃતિ અનુસાર રૂપાની પાંપણો,

એવા શુષ્ક ગણાતા ખોડો છે.
સર્ગ ૮-૧૬ "એથી ભાભો કેંક ઊંચો રહે છે" તે પણ શુષ્ક છે.
૨૨માં "શોભે છે રાત્રિ શશીના થકીજ" માટે મૂળમાં
"ज्योतिष्मती चंद्रमसैव रात्रिः" નું શબ્દાર્થનું માધુર્ય આવુંજ ઊભરે છે.

શ્લોક ૪૭

વ્યાપી રહી ઠારતી નેત્ર જેની
સ્વમંદિરે કાંતિ શશીની જેવી,
અસહ્યકાંતિ, અરિમંદિરોમાં
જહીં હવેલી મહીં ઘાસ ઊગ્યાં.

રેખાંકિત ૧ અસુંદર છે. ૨. માટે મુગ્ધ છે "તેજ" ૩. માટે છે हर्म्यं શ્લોક ૫૭ तालीवनमर्मरेषु ને બદલે જ્યાં મર્મરે છે વન તાલ કેરાં" માં મર્મર અને મર્મરનો ધ્વનિ ભારે મળતો આવતો હોય, પણ રેખાંકિત અઘોષ વ્યંજનોનો પ્રયોગ ધ્વનિસૌન્દર્યને હણે છે. વ્યંજનપસંદગીના ઔચિત્ય કે અનૌચિત્યથી જે ફેરફાર કાવ્યની સમગ્ર અસરમાં થઇ જાય છે, તેનું આ સુંદર ઉદાહરણ છે. સર્ગ ૭ શ્લોક ૬,

એવા તને માર્ગ ત્વરાથી જતાં,
છુટી જતો વેરી ફુલોની માળા
ન બાંધવાનો ગણકારી હાથે
ગ્રહી રહી કેશકલાપ કોઇ! – અનુવાદ શુષ્ક છે.

: ૭: ધરેલ અગ્રે કર પાદ ખેંચી,
લીલાજ રંગી જતી ગોખ સુધી,
ધીમી ગતિને ત્યજી પાડતી કો,
અલફૂલરંગી પગલાંની હાર.

રેખાંકિત कुबराग्रमेव અને अलक्तकाङ्का માટે છે. તે નિર્બળ છે.

: ૮: કોઇ બીજી તો જમણું જ આંજે,
ને ડાબું રાખે અણઆંજ્યું નેત્ર,
જેવી રીતે બારી સમીપ જતી,
કરે ધરીને સળી આંજવાની.

રેખાંકિત ૧ संगावृत्त માટે છે., ૨. तदुन्मीलित માટે છે, ૩. ગલાણુ છે, ૪. મુગ્ધમાં છે. शलाका

: ૯: માંડી બીજી બારીની મધ્યદૃષ્ટિ,
બાંધ્યા વિના નીવી છુટેલી ચાલ્યે,
નાભિજતાં કંકણ કાંતિવાળા,
કરોથી ઝાલી ચાલ્યો ઉભી રે."

રેખાંકિત અનુક્રમે [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] ને માટે છે તે અસુભગ છે.

: ૧૭ : ત્વરાથી કો ઊઠતી સુંદરીનં,
વેરાય કાંચી અરધી પરોવી,
પ્રત્યેક પાદે ગભરાઈ મુક્યે,
રે અંગુઠાને મુળસૂત્ર માત્ર.

મૂળમાં [illegible], [illegible], [illegible] છે. લેખક સારો એવો પ્રયત્ન કરવા છતાં મૂળના માધુર્યને ઉતારી શક્યા નથી. તેથી આખંડનો અનુવાદ પણ શુષ્ક લાગે તેવો થયો છે.

સર્ગ ૮

દશસો કિરણો તણા રવિ
સમતેજે દશ/ણાનુ આરીતો,
દશને યોજી રથ નામિલે
દશકંઠારિ પિતાનું નામકે.[9]"

રેખાંકિત ખંડો [illegible], [illegible] [illegible] અને [illegible] - [illegible] માટે છે. અર્થ અધૂરો ઉતરે છે.

૪૩-૪.......... [illegible]

માટે" પછી શી વાત ~~સ્નેહે~~ શ્રેયનો તરી - રેખાંકિત શબ્દ અસુભગ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના એ કોમળ ખંડનો અનુવાદ પણ ~~સંતોષકારક~~ સંતોષકર બનતો નથી.

જેમકે શ્લોક ૫૯-૬૦

મધુર સ્વર કોકિલા વિષે, મદધીમી ગતિ રાજહંસીમાં,
હરણી મહીં દૃષ્ટિ ચંચલ, રમણો વાયુ ઝુલંત વેલીમાં.
સ્વરગે પ/ણવા અધીરી તેં, મુજમાટે ગુણ શી મુક્યા છતાં,
વિરહે તવ આ અતિ દુઃખી, દિલને ના અવલંબન દેશકે.

અનુવાદ એકંદરે સારો હોવા છતાં મૂળના ~~અર્થ~~ માધુર્યને આણી જ

રજૂ કરે છે. અને શુદ્ધિપત્ર મૂકવામાં આવ્યું નથી. શ્લોક ૬૧માં "રહે" શબ્દ વધારાનો છે. મૂળમાં રાણીએ કહેલું કલિની અને સહકારનું જોડું રહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું નથી.

સર્ગ ૯ના યમકયુક્ત શ્લોકોનો યમક ઉતારવાનો અનુવાદકે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે કોઈ કોઈ સ્થળે થયો છે, પણ પૂરો નહીં, કેમકે ઘણે સ્થળે બે વર્ણનો યમક થઈ શક્યો છે. ત્રણનો તો કોઈક જ સ્થળે આવે છે. ક્યાંક નથી પણ આવતો. પ્રયત્ન સારો છતાં મૂળની સુષમા સારી રીતે ઉતરતી નથી.

સર્ગ૧૦નો અનુષ્ટુપમાં અનુવાદ ઠીક છે. શબ્દોની પસંદગીમાં ઔચિત્યનો ખ્યાલ વધારે રખાયો હોત તો તે છે તેથી વધારે સારો બની શકત. સર્ગ૧૧માંયે શુષ્કતા અને અનુચિત પર્યાય પસંદગી વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

શ્લોક ૭૨માં

તે થકી હું ગણું <u>વીર્યની શૃંગ</u>
તેજ માહરી <u>ઉતારી નાંખ્યાં</u> જે

રેખાંકિત શૃંગ / [illegible] માટે નબળા પર્યાયો છે, તે અનુવાદની કક્ષાનો ખ્યાલ આપે છે. સર્ગ ૧૨માં વનગમનથી રાવણવધ સુધીના વૃત્તાંતનો મહાકવિ કાલિદાસે ઝડપથી ઉલ્લેખ કરી લીધો છે. તેના અનુવાદમાં પણ પૂરતો સંતોષ થતો નથી.

શ્લોક ૩૨

નાની રાવણની બેન, કામે <u>પીડેલી</u> રામની/
કને આવી શું નાગણ, ગ્રીષ્મે <u>પીડેલી</u> ચંદને.

રેખાંકિત [illegible]માં છંદ માટે <u>પીડેલિ</u> કરવું પડે છે. નાગણને માટે "સાપણી" વધારે સારું થાત.

સર્ગ ૧૩ શ્લોક ૮

આનંદ વરાકે કીધ જેઈ ફેરો
ઉલ્લાસ પાતાળથી તે ઊઠીને
વસ્તુ પ્રેમમાં ના ભવસ્વભાવનું
ઘડી મુખે ઘુંઘટ થઈ રહેલું

રેખાંકિત અંશો અનુક્રમે कृत्वि फलेन तुंगा, स्वाभाव्, अवगरणम्, ને માટે છે. કેરાલામાં "ઘુંઘટ" શબ્દના પ્રયોગો – અર્થ પણ બદલાઈ જાય છે.

શ્લોક ૧૩

વિદ્રુમતાના અધરોનું સ્પર્ધી
તેથી વિચી વેગથી આકુળીને,
ગથાનું ઊંચા ગ્રીવાથી ભરાતાં,
છૂટું પડે શંખનું જૂથ કષ્ટે.

રેખાંકિત પદો મૂળ સાથે સરખાવતાં અનુચિત લાગે છે. "તારા વિદ્રુમ અધરસાથે સ્પર્ધા કરતાં વિદ્રુમ સાથે, મોજાંના વેગથી અથડાતા શંખ સમૂહ તેના ઊંચા ગ્રીવામાં ભરાઈ જાય છે, અને લાંબા સમયે છૂટા પડે છે" એમ છે. "વિચી" એકલી બરાબર છે. પંક્તિ ૩-૪ શુષ્ક છે.

શ્લોક ૧૫

આ લોકના ચક્ર સમાનું દૂરે,
ભાસે છે ખારા સિંધુ કેરું તીર
તમાલને તાલ સમૂહ શ્યામ
ધારે ચંદ્ર કાટના રેખ જેવું.

તેની શબ્દ છોડ્યો છે. પં. ૩ तमालतालीवनराजिनीला માટે છે. તેનો ક્રમ બદલ્યો છે. શુષ્ક લાગે છે. મૂળનું સૌન્દર્ય ઝાંખું બન. જાય છે.

શ્લોક ૧૮

મૃગાક્ષી તો પાળેલ મયૂરોમાંહી,
દાભટકે મુંઢ શી અંગવાળી,
દૂરે જતા આ ઉદધિની જોડે,
વનોની સાથે નીકળે છ ભૂમિ.

રેખાંકિત પદ અનુવાદ છે. નિષ્પતતીવ ભૂમિ: નો અર્થ "નીકળે છે." માં આવેજ આવે છે.

સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૬૧થી : સીતાસંદેશ માંથી;

મારા કહ્યાથી નૃપને કહેજે,
કે આ જનમાં શુદ્ધ થયેલી આગે,
મને તજી સાંભળી લોક નિંદા
તે યોગ્ય વિખ્યાત કુળે શું એહ? ૬૧
સુબુદ્ધિવાળા નહિ વા મનાય,
સ્વચ્છંદ મારો પર આપનો આ,
કે જન્મનાં પાતક મારાંનું,
અસહ્ય આ છે ફલ વજ્રપાતું. ૬૨
તમે વસ્યાં તા વનમારી સાથે,
પૂર્વેતજી આવ અમેલ લક્ષ્મી,
તે રોષ, પામી સ્થલ આપ ઘેર,
મને વસંતી ન સહી શકી તે. ૬૩
પીડ્યા છ દૈત્યે પતિ જેમનાતે
તપસ્વી પત્નીની તમો કૃપાથી
થ આશરો, હું કયમ અન્ય શર્ણે
જઉં તમે જ્યાં સુધી રાજમાન? ૬૪
વિયોગથી આપ તણા નકામા,
અભાગિ આ જીવતની અપેક્ષા,
કરૂં હું જે હોય ન અંતરાય,
સંરક્ષવાનો તમ બીજ દેહે. ૬૫

તો હું પ્રસૂતિ પછી દૃષ્ટિ ધારી,
ને સૂર્ય સામે તપ આચરીશ,
બીજેય જન્મે કરી તેથી સ્વામી,
પામું, તમોને ન ફરી વિયોગ. ૬૬

હે ધર્મ વર્ણાશ્રમ પાળવાનો
રાજતણો શ્રી મનુએ લખેલો,
ત્યાગી છતાં યે કરવી ઘટે છે,
તપસ્વીસામાન્ય શું મારી રક્ષા. ૬૭

રઘુવંશનો આ એક સુંદરતમ ભાગ છે. દેવી સીતા પોતાને અકારણ તજી દેનારા પતિને જે સંદેશો મોકલે છે તેમાં ઘવાયેલા હૃદયનો ઉદ્‌ગાર છે, તે સાથેજ સંયમ, ગૌરવ અને અદ્‌ભુત નિષ્ઠા દેખાય છે. તેનો અનુવાદ મૂળની સાથે તુલના કરતાં સંતોષ આપતો નથી. શ્લોક ૬૧માં રેખાંકિત कल्याणम्, कुतस्त्य ના અનુવાદ છે. ૬૨માંનો અનુવાદ વિશેષે કઠે છે. કેમકે તેમાં મૂળનું સૌન્દર્ય નથી. "કલ્યાણ બુદ્ધિવાળા આપે મારી બાબતમાં આ સ્વચ્છંદ કર્યો છે, એવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. મારાંજ જન્માન્તરનાં પાતકોનો આ વજ્રનિર્ઘોષ જેવો અસહ્ય વિપાક છે." – ની સાથે સરખાવી જોતાં આ સ્પષ્ટ થાય છે. ૬૩–૬૪નાં રેખાંકિત પદો યે અસંતોષ કારક છે. ૬૫માં "અથવા તમારા અત્યંત વિયોગથી નિષ્ફળ બનેલા આ હતભાગી જીવનની હું ઉપેક્ષા કરત – જો આપના અંતર્ગત તેજનું રક્ષણ કરવારૂપ અંતરાય ન હોત તો" – નો અનુવાદ નબળો છે. શ્લોક ૬૬નો ઉત્તરાર્ધ તો એક અત્યંત લોકપ્રિય અને દેવી સીતાના મંગલ સૂત્ર જેવી પંક્તિ છે.

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि
त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः

તેના અનુવાદે ફિક્કો છે. પ્રણીત: માટે "લખેલો" પણ અશુભગ છે. શ્લોક ૬૫માં ઉપેક્ષાનું અપેક્ષા તો ઘણું ખરાબ છે. બે

શબ્દો અને તેના અર્થ જુદાજ છે.

સર્ગ ૧૬માં અયોધ્યાની નગરાધિ દેવતાના કુશને વિનંતી, ગ્રીષ્મ વર્ણન અને જલવિહાર નિરૂપણમાં કાવની પ્રતિભાનો તેજસ્વી ચમકાર દેખાય છે. તેનો અનુવાદ ફિક્કો થયો છે.

શ્લોક ૧૩

હથેળીથી સુંદરીએ થપાટ્યું,
મૃદંગ ગંભીર અવાજ કાઢે,
વાવો તણું તે વગડાવિપાડે,
અકારણું વારિ રડી ઊઠતું શું.

માં એ અસુભગતા પ્રગટ થાય છે. પં. ૩-૪ વિશેષે એવી છે. "થપાટ્યું" પ્રયોગે શિષ્ટ નથી.

શ્લોક ૧૪

વૃક્ષે રહ્યાં વાંસની કાણી ભાગ્યે,
જતાં મૃદંગધ્વનિ નૃત્ય ભૂલ્યાં,
દાવાનલેથી બળી અલ્પ પીંછે,
મહેલ મોરો વગડાઉ થયે!"

રેખાંકિત પદો એવાં જ. આ લક્ષણ બધા શ્લોકોના અનુવાદને લાગુ પડે છે. શ્લોક પછી શ્લોક વાંચતા જઈએ તો આ છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી.

સર્ગ૧૭માં અતિથિના રાજ્યનું, ૧૮માં વંશાવલીનું, અને ૧૯માં અગ્નિવર્ણના ઉદ્દામ શૃંગારનું નિરૂપણ છે, ત્યાં પણ કોઈ વિશેષ ઉલ્લેખ યોગ્ય સ્થિતિ નથી.

~~સર્ગ—૧૭મું—અતિથિ—રાજા—વર્ણનું,~~

આવા અનુવાદોમાં અનુવાદક સમક્ષ એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં મહાકવિ કાલિદાસ જેવાના સર્જનને ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં કસોટીનો મુદ્દો છે, પર્યાયોની પસંદગીનો.

કાવ્યમાં શબ્દનું મહત્ત્વ એટલા માટે પણ છે કે તે ભાવાનુકૂળ હોય તો કવિને સફળતા મળવામાં ભારે મદદ થાય છે. ઉપરના શ્લોકોમાં છે તે સિવાય પણ અનુવાદક પર્યાયપસંદગીમાં મુંઝાયા હોય કે યોગ્ય પસંદગી ન કરી શક્યા હોય એવાં સ્થાન અનેક છે.

સર્ગ ૧માં શ્લોક ૨માં अल्पविषया । માટે "અલ્પે" રમતાં/ ૧૦માં वाचालाय प्रचोदितः માટે "બોલવા પ્રેરણા થતી", मनीषिणः માટે 'સુરી', यादवे रत्नैः માટે "મગરે" ને મગરવડે સ્વર્ગ૨માં दर्शं यतेन 'શંતો લગા મા-ચથી. ૧૭માં दन्तछद માટે લલાવડી, ૨૧માં कुर्वाणलालम् માટે મથોટી, ૨૮માં रोमाञ्चितवक्ष "હોકડાથી" धानुष्पत्तः માટે "ટૂંકે", ૩૨માં આપેમાં વિનજરરો અનુસ્વાર, नक्तम् માટે "લુંટાલું", નં उत्प्रेक्ष्य वपु માટે "નથી મેં ખમાલું" याम् कौशिकः वर्गीविताम् માટે બેનુ સો દ, સર્ગ ૩માં आरण्यकाः માટે "થાવડચાથી" इङ्गित માટે "ભૂરા", બાંબે માટે "બિબો", સોપાન માટે "પગથી", વશ છે માટે "કબજે કર્યાં" સર્ગ ૪માં – ૪૮માં શ્લોકમાં "સર્પભડકેલા ખાડા", યાચનાથ ને માટે "યાચિયાથી", વપ્રક્રીડા માટે "[redacted]ોદાક્યા", યોનિ માટે "યોની", સર્ગ ૫ –૬૯માં "સાંઠાથી ઠોકું", સર્ગ ૬માં कुंजरश्रमदार માટે "પુરજશી બહાદુર", "પંકાસ્નારા", दशाशा માટે "બીજાદિશે, સર્ગ ૭માં "ઉપાસલ્ય માટે "ખંભતા", તીક્ષ્ણ, गुञ्जन्त માટે "મણિયા" कुञ्जितभ्रू: માટે "ભુગા કેશવાળી", સર્ગ ૮માં उपवीतविभूषित माटे "બાન બૂડવા", तर्हि: માટે "ઝખડો", लिप्तम् માટે "અગોઠતું", धूर्तः पुत्रः માટે "વાંકડિયા",

निजात्मन्त गात्र न जी यदि: માટે "ગાંઠનું હૈયનું ન કેમ હું?" સર્ગ ૯માં हुताश માટે "એ બાપુ," સર્ગ ૧૦માં हविष्यान्न માટે "દૂધપાક",, વામન માટે "ઠીંગણા", પાડે માટે "પાડ્યું", સર્ગ ૧૧માં, निर्दिष्ट માટે "કાનેઓરિયા", सूत्रधारी માટે ચતુર ને વિશાખના" શીખવ્યા માટે "શિખાવિયા," ભાથા માટે "બાણથેલી", આજિલ માટે "જલરૂપ", ક્ષતમાટે "ચિરાઇ", પરવ્યા માટે "પરિયા", कृष्णाश्वे માટે [illegible] "ફડીકેડનાં", ધુસરા માટે "ધુરી", विनिर्मितानि માટે ધારા કાંધના, સર્ગ ૧૩માં ~~[illegible]~~ ઉપેક્ષા માટે અપેક્ષા, પ્રણીત માટે "લખેલો", કલ્યાણ બુદ્ધિ માટે "શુભબુદ્ધિ", તેજસ્ માટે "ઓજ", આદિ ઉદાહરણો અનેકમાંથી થોડાં લઇને આપ્યાં છે.

છંદપર અનુવાદકને એકંદરે કાબુ સારો છે. પણ કોઇ કોઇ સ્થળે અનુષ્ટુપનો સાદો નિયમ, પાંચમી શ્રુતિ લઘુ જોઇએ તેય પણ પળાતો નથી. યતિભંગનાં ઉદાહરણો અનુષ્ટુપમાં ઘણાં છે. તેમાં કેટલાંક પ્રકૃતિપ્રત્યય વિષયક છે. કેટલાંક સમાસવિષયક પણ છે. એવાં થોડાંક સ્થાનો આ પ્રમાણે છે. સર્ગ ૧માં શ્લોક ૨૪, ૨૬, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૭, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૫૮, ૬૬, ૬૭, ૭૧, ૭૪, તો સર્ગ ૪થામાં ને કોઇ કોઇ સ્થળે દેખાય છે. સર્ગ ૧૦માંયે શ્લોક ૧, ૩૮, ૪૩, ૪૮, ૫૦, ૬૧, ૭૬ વગેરેમાં છે, ૧૨મા સર્ગમાં ૩, ૧૨, ૩૩ , ૫૦, ૬૫, ૭૨, ૭૬, ૮૫, ૯૨, ૯૮ આદિ એવા શ્લોકો છે. સર્ગ ૧૫મામાં ૩૮, ૪૨, ૫૨, ૫૫, આદિ છે, એટલે કે અનુષ્ટુપરચનામાં અહીં ઓછે વત્તે અંશે આ સામાન્ય લક્ષણ થઇ પડ્યું છે. આમ યતિભંગ અને છંદોરચનાનો, વિશેષતો અનુષ્ટુપમાં, અનિયમતતા, મૂળના ધ્વનિને ગુજરાતીમાં [illegible] વ્યક્ત કરવામાં પદવિન્યાસ પરાંઇગીના ઔચિત્યનો સ્થળે સ્થળે ખટકતો અભાવ, તેને કારણે

ઝાંખું પાંખું પડતું મૂળનું ધ્વનિ અને શબ્દાર્થનું માધુર્ય અને રસવાળી ચાંદની, ક્યાંક પ્રગટ થતો અર્થવિપર્યય કે અર્થની અપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ આ અનુવાદને સાધારણ કક્ષાનો બનાવી દે છે. મૂળ સાથે તુલના ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી અનુવાદ સુવાચ્ય લાગે છે, પણ તેની તુલના કરતાં જ આ વિશેષ લક્ષણો ધ્યાન ખેંચે છે. અનુવાદકનો અભિનિવેશ પ્રશસ્ય છે. પ્રયત્ન સાન્નિષ્ઠ છે. પણ પરિણામ તો સામાન્ય જ આવે છે.

શ્રી ઉપેન્દ્ર – ઈ. ૧૯૬૩ થી ૧૯૬૫
: પ્રા. ગૌરીપ્રસાદ ચુ. ઝાલા :

એમણે રઘુવંશના જુદા જુદા ખંડોના અનુવાદ કર્યા છે. તે અજવિલાપ, વસિષ્ઠ સંદેશ અને સીતા સંદેશના છે. તેમાં વસિષ્ઠ સંદેશનો અનુવાદ શ્લોક ૭૫ થી :સર્ગ ૮: છે તે જુદા જુદા વંશસ્થ, વિયોગિની, અનુષ્ટુપ છંદોમાં છે.

શ્લોક ૭૫

પ્રિયાવસાને નીપજેલ શોકથી
ઉદાસી મૂઢત્વમાં ડૂબ્યું તદા,
વિલોકી હેતું અજનું અયોગથી,
ઋષિ વસિષ્ઠે નિજ શિષ્ય પાઠવ્યો.

અનુવાદ શિથિલ છે. [illegible] શબ્દો છોડ્યા છે. અનુષ્ટુપમાં અનુવાદ કર્યો છે ત્યાં મૂળના છંદ કરતાં છંદ નાનો હોવાને કારણે મૂળનો ભાવ પૂરો ઊતરતો નથી. કડી ૨–૩ મૂળનો આછોજ પડઘો પાડે છે:

કડી ૩ ઋષિનો આશીર્દૃષ્ટિ ને, વૈખરી રૂપ આપતો,
શિષ્ય એ ગુરુસંદેશ નૃપને કથતો હતો.

જે મુજબ: "હે બ્રહ્મચારી, મારામાં તેની વાણી નાના ઉદ્દેશના શબ્દોરૂપે રહી છે, હે વિખ્યાત ધર્મશાળી, તે સાંભળો અને તેને હૃદયમાં ધારણ કરો" નો પડઘો અહીં આવે જ છે.

શ્લોક ૭૯

તપતા તપ એકદા અતિ
જુવાંદુ અંગ, બીક બાવરા
ઘરીને તપભંગ સાધવા,
હારતાં અપ્સર પાઠવી

રેખાંકિત परिवर्तिता અને अप्सरा બદલે છે. શ્લોક ૮૦નું સારું છે, ૮૧નું શિથિલ છે, ૮૨માં કથકૌશિક ને બદલે "રથકૌશિક" – ગંભીર છાપભૂલ છે. निराय છોડ્યું છે.

શ્લોક ૮૫

સમયે છોડ્યો ન સમૃદ્ધિના,
તપ્ત પાંડવા તદા શું ઉલટ્યું!
કરી દાખલ જ્ઞાન વાડકું,
નૃપદે ધર્મ સમર્પી આત્મને.

પહેલા પંક્તિનું સારું ૯૦ બીજી છે, "તો મનનો જ્વર પેદા થયો છે ત્યારે ધીર બનીનું એને પ્રકાશ."

શ્લોક ૮૭નો અનુવાદ ભાવાર્થ તો આપે છે પણ મૂળનું સૌંદર્ય નહીં:

જન્મેલ મરે સ્વભાવ એ
જીવવું એ બનવાનું તો બને – એ પરમ શરીરધારીનો

સ્વભાવ છે. જ્ઞાનીઓ જીવનને વિકૃતિ કહે છે. તેનો અનુવાદ છે. યથાર્થ પર્યાયોમાં શ્લોક ૮૧માં प्रतिक्रियमाणरितम् નું "અપરાધી છું", ૮૭-૮૮માં પ્રમાણ માટે मरणेनित वल्गुना, [illegible] માટે सेवांगुरुत्व, वालिगुरुताय :૮૯: માટે वीरो અનુવાદક ક્યાં શિથિલતા દાખવે છે, તે બતાવે છે.

સંસ્કૃતમાં વિલાપના કરુણ આવિષ્કારના નમૂના જેવો આખંડ છે. તેનો અનુવાદ ક્યાંક ક્યાંક સંતોષ આપતો નથી. કોઈ કોઈ પદ છોડ્યું છે. તો ક્યાંક રચનારે બદલવાની જ જરૂર પડતાં મૂળનો ધ્વનિ પાંખો ઉતરે છે. છતાં તે એક સારા નમૂનારૂપ પ્રયત્ન છે. તેમનો વિલાપનો અનુવાદ પ્રસ્થાન, ફાગણ ૧૯૯૫ના અંકમાં પૃ. ૪૬૦ થી પ્રગટ થયો છે. શ્લોક ૪૩થી શરૂ કર્યો છે. વિયોગિની વૃત્ત વાપર્યું છે. શ્લોક -૧ મંદામાલિની ક્રાંતા.

માલાના એ સ્પર્શથી તદા, રાણી નિર્વાણપામી.
તવ સહજ રહીના સુપના ધીરતાએ
ગદગદ કરી રૂંધ્યો કંઠ અશ્રુપ્રવાહે,
અતિશય તપ લાગ્યે મારેલે લોક જોવું
કરવી તવ કથા શી, શોકશક્યા જનોની.
ને આવેગે, આભરણપર્નું હૈયું આક્રંદમાં લહે.

પં. ૧ માં પૂર્વકથાનો ઉલ્લેખ છે. રેખાંકિત ૧. ને માટે છે. તાપને માટે તપ કર્યું છે તે ખરાબ છે. બીજા શબ્દોના અર્થ પણ ઘણા ભિન્ન છે. શોકશક્યા પણ અશુદ્ધ પ્રયોગ છે.

શ્લોક ૪૬ : કડી ૪:

ઉગતી યદિ પ્રાણ મારિકા
મૃત્યુ એ કંઠ વચ્ચી કેમ ન કાં?
થતું અમૃત કો'દિન વિષ
વિષવા અમૃત ઈશ ઈચ્છયા.

આ 'રેખાંકિત यदि हृत् માટે છે. આખો અનુવાદ સારો છે. કડી ૨-૩ પણ સારી અને મૂલાનુસારી છે.

શ્લોક ૪૭માં वामूपति ... માટે "વિકરેલદેવથી" અને तृषितपातित્ર માટે "તડૂકેલી" કહે છે.

તે એવાં જ છે. શ્લોક ૪૭, ૫૧, ૫૨ના ચોથા પદના અનુવાદ શિથિલ છે.

त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः માટે
"હૃદયે તો વસી તું જ માહરા" નિર્બળ છે.

શ્લોક ૫૩ માં .... મને થતું
તુજને જીવન હાથ સોંપડયું.

મૂળમાં त्वदुपासनाऽसिधि फलः માટે છે. શ્લોક ૫૪માં માટે "સુગન્ધોપાત" કર્યું છે. શ્લોક ૫૬-૫૮માં गीतयः
"ગઈતું નિત્યની શું હું નાખતું?"
ફિક્કું અને શુષ્ક લાગે છે. શ્લોક ૬૫ : કડી ૨૩માં
"તારો આ વ્યવહાર પરિણામનિષ્ઠુર છે" ને માટે
ક્યાંય તો ચે તવ આવી ક્રૂરતા - કરે છે.

શ્લોક ૬૬-૬૭માં શબ્દ પસંદગી ખટકે તેવી છે.

શ્લોક ૬૯

બહુ વૈભવ ભોગવ્યા હું તના,
સુખ આટલું ગણજે પૂરું થયું,
મુજને કંઈ ભોગ ના ગમે,
મુજ જ સૌ ભોગનું માધ્યમ છે રઘુ૦

"આજનું સુખ આટલું જ માનજે" ને બદલે રેખાંકિત અનુવાદ નિર્બળ છે. શ્લોક ૪૩ થી ૭૦ સુધીના આ અનુવાદખંડમાં પર્યાય પસંદગીની મુશ્કેલી પણ ક્યાંક ક્યાંક નડી છે.

सद्यःस्तुत માટે "સગભાવી", कृति માટે સુખ, निःस्पृहः માટે નિરીજ, रति માટે ક્રીડા જેવા નમૂના છે. જેઓને છંદાનુસારી કરવા માટે બદલી છે. તે મૂળના જ રાખીને નિશાનીથી સુચવી શકાત.

ગૌરીપ્રસાદ ચુ. ઝાલા : ઉપેન્દ્ર:

સીતાસંદેશ નામે સર્ગ ૧૪પાના ૬૧ થી ૬૭ શ્લોકોનો અનુવાદ કર્યો છે. તે પ્રસ્થાન સં. ૧૯૯૫માં છપાયો છે.

શ્લોક ૬૧

એ ભ્રૂણને તું મુજ વેણ કહેજે,
પ્રત્યક્ષ અગ્નિ મહીં શુદ્ધિ પામેલી,
ત્યજી મને લોક પ્રવાદ,
લાજે શું વિદ્યા કુલને ભલા, એ?

રેખાંકિત ૧માં મૂળનું સૌન્દર્ય અને ધ્વનિ આપ્યાં ઊતરે છે.
૨. માં [illegible] નો અર્થ માલ્લિનાથ પ્રખ્યાત લે છે. તે વધારે સારો છે.

શ્લોક ૬૨ कल्याणबुद्धेरथवा तवायं માટે "વળી શુભેચ્છા મનમાં તું ધારી" કરે છે તે ઠીક કર્યું છે. કલ્યાણબુદ્ધિનો અર્થ તેમાં સારો જ આવે છે. પં. ૨માં न कामचारो नो અર્થ નિર્બળ છે. પં. ૪માં विस्फूर्जथुः નો અર્થ આવતો નથી. શ્લોક ૬૩, ૬૪, ૬૫ના અનુવાદ સારા છે. શ્લોક ૬૬ તેથી પ્રસૂતિ પછી હું ખટરાથી,

સૂર્યે સ્થિરા હું તપ આચરીશ,
તેથી બીજા જન્મ મહીંય થાઓ,
તમે જ મ્હારા પતિ: ના વિયોગ.

મૂળના પદ ૩-૪નો ધ્વનિ આખો જ ઊતરે છે.
શ્લોક ૬૭માં मनुप्रणीत: માટે "મનુભાખ્યો" પણ એવું જ છે.

અનુવાદમાં આઠમો શ્લોક પછીની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવે માટે ઉપસંહાર રૂપે રચ્યો છે. સામાન્ય સારો હોવા છતાં અનુવાદ મૂળનો આછો પડઘો પાડે છે.

શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકે રઘુવંશના બીજા સર્ગમાં આવતો સિંહ અને દિલીપના સંવાદનો પ્રસંગ "દિલીપનો સત્યાગ્રહ નામે સંવાદ રૂપે રચ્યો છે. તે કુલાંગાર અને બીજાં નાટકો"માં પૃ. ૧૫૭-૧૬૧માં પ્રગટ થયો છે. તે અનુવાદ નથી. સુંદર શૈલીમાં દિલીપના ~~ભવ્ય ત્યાગને~~, ભવ્ય ત્યાગને, મૂળવસ્તુને આધાર તરીકે આપી, [illegible] સંવાદ તરીકે નિરૂપ્યો છે. તેથી એને આ અભ્યાસની મર્યાદામાં ગણ્યો નથી અને માત્ર ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ માન્યો છે.

શ્રી ચતુરભાઈ ગોવિંદભાઈ પટેલ

સં. ૧૯૯૫ : ઈ. ૧૯૩૯ :

અમદાવાદના એક મ્યુનિસીપલ સ્કુલના હેડમાસ્તરે આ અનુવાદ કર્યો છે. પ્રસ્તાવનામાં તે લખે છે કે "જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી રઘુવંશ વાંચવા માંડ્યું અને કુતુહલવૃત્તિથી અનુવાદ કરવા માંડ્યો."

"હું કાંઈ કવિ લેખક કે વિવેચક નથી, ભાવ પ્રયત્ન કરું, કેવુંક થાય છે? એમ ધારી કરવા માંડ્યો."

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः

એ પ્રમાણે કાલિદાસનાજ શબ્દોમાં કહું તો 'ક્યાં મહાકવિ કાલિદાસ અને ક્યાં ક્ષુદ્રબુદ્ધિવાળો હું?'

"કાલિદાસ કોણ, ક્યાં થયો? ક્યારે થયો? વગેરે પ્રશ્નોનો છણાવટ કરવાનું મારું ગજું નથી. ~~હું કંઈ કામ કે~~ આવું કહું તો એ સંબંધી મારો અભ્યાસ નથી. મારે તો દૂધનું કામ છે, પાડાપાડીનું નથી."

પછી વસ્તુનો સર્ગવાર ખ્યાલ આપ્યો છે. અનુવાદ સમશ્લોકી છે. સર્ગ ૧ શ્લોક ૧

વાણી અર્થ શું સંયુક્ત વાણી અર્થ પીછાનવા
જગમાબાપને વંદુ, પાર્વતી પરમેશ્વર

રેખાંકિત ૧ને બદલે શાં જોઈએ. રેખાંકિત ૨માં प्रतिपत्तये નો અર્થ બરાબર ઉતરે છે. શ્લોક ૫થી

જન્મથી માંડી વિશુદ્ધ ફળના સુધી ઉદ્યમી
ભૂપાળો સાગરો સુધી, રથો સ્વર્ગે લઈ જતા. ૫
હુમે વિધિથી અગ્નિમાં, યથેષ્ટ અર્થી રીઝવે,
દંડ્યોને દંડતા રીતે, અને યોગ્ય સમે વળી ૬
અર્થ ત્યાગને માટે, સત્યાર્થે મિત બોલતા
યશ માટે ચહે જીતો, પ્રજાર્થે ગૃહમાંડતા, ૭
બાળપણમાં ભણતા વિદ્યા, યૌવને ભોગ માણતા,
વૃદ્ધત્વે મુનિઓ જેવા યોગથી તનુ ત્યાગતા. ૮

રેખાંકિત ૧માં ફલોદય સુધી કર્મ કરતા અર્થ, અને ભૂપાળોમાં ક્ષિતીશનો અર્થ આવતો નથી. તેવું જ રેખાંકિત ૩નું. ૫ પણ બરાબર નથી. કેમકે તે "અપરાધ પ્રમાણે દંડ આપનારા"નો અર્થ [illegible]જ બતાવે છે. त्यागाय संभृतार्थानाम् ને માટે રેખાંકિત ને બદલે "ત્યાગાર્થે ધન સંચતા" વધારે સારું હતું" "જીતો"નું બહુ વચન કહે તેવું છે. गृहमेधिनाम् નો સુચારુ ધ્વનિ" ગૃહમાંડતા" માં નથી. "ઘર માંડવું" તો ગુજરાતી પ્રયોગ છે. તેનો અર્થ જુદા રહેવા માટે ઘર શરૂ કરવું એવો પણ થાય છે. "પ્રજાકાજ ગૃહી થતા" જેવું કંઈક વધારે યોગ્ય થાત. "મુનિઓ જેવા" ને બદલે "મુનિવૃત્તિના" વધારે શોભત. શ્લોક ૮માં છેલ્લા પાદમાં "અંતે"નો અર્થ આવતો નથી. આમ શબ્દકોશ અને પર્યાયોની દૃષ્ટિએ અનુવાદ બરાબર હોય તોયે તેમાં જે ખુબી આવવી જોઈએ તે તો અનેકાર્થી પદોમાં તે તે સ્થાને યોગ્યતમ શબ્દ —

ના પ્રયોગોથી જ આવે અને તે બાબતમાં અનુવાદકે બરાબર ધ્યાન આપ્યું લાગતું નથી. તેથી આ અનુવાદ પણ ફિક્કો છે.

શ્લોક ૨૪:

પ્રજાને વિનયે મુક્યે, રક્ષાને પોષણે કરી,
પિતા થયો પ્રજાનો, તે, પિતાઓ જન્મ દે છૂટયાં.

छिन्नपापनात् નો અર્થ એવો જ આવે છે. દે છૂટયા પ્રયોગ અસુભગ છે. वैल्लं નો અર્થ નથી આવતો તે તો ખરું જ. પણ કૈંક કરીને ઉકેલ અનુભવી હોય તેવો એ પદોનો અર્થ અયોગ્ય જ છે. શ્લોક ૨૮–૪ 'સર્પદર્પોશું ગાળામાં ઉદ્ધાલિતનો અર્થ આછો ઉપસ્યો છે.

શ્લોક ૩૨માં उच्छ्रुत केतुच्छोपि નું "જનાનો જબરો છતાં" અને શ્લોક ૩૪નું "ધરાની ઝડા ધુરા તાણે" પ્રયોગ અસુભગ છે. "જનાનો" શબ્દ કઠે છે. કેમકે તે પરભાષાનો અને આપણે ત્યાં કવિકાલિદાસના યુગ પછી આવેલો શબ્દ છે. જબરો સાથે પ્રાસ બેસાડવા વાપર્યો હોય તો તે શબ્દ નકામો છે. તેને બદલે પરિપ્રાણ વિશાલત્વે ચાલત.

શ્લોક ૩૬થી

મીઠો ધીરો ધ્વનિ જેનો, તેવા એક રથે ચઢયાં
ચોમાસે ઉપજ્યા મેઘે, વીજ ઐરાવત જ્યમ.
ના થાયે આશ્રમે પીડા, ધારી તે અલ્પદાસ તે,
છતાં વિશેષ તે જે એ સેનાથી આવર્યાં દીસે.
સેવે સ્પર્શે સુખાં એને, સુગંધી શાલતા રસે,
પુષ્પ રેણુ ઉરાડતા, વૃક્ષો ધુનંત વાયુઓ.
રથચક્ર તણા શબ્દે, ઉંચા મુખા મયુરની,
સુણતાં મધુરી કેકા, દ્વિવધા ભિન્ન ષડ્જ સ્થાનની.
પરસ્પરાશ્રી શાખા, જોતાં દૂર નહીં જતાં,
મૃગનાં જોડકાંઓની, રથે રાખેલી આંખમાં.

હાર બંધે વિનાસ્તંભે, તોરણ માળશાં બન્યાં,
સારસોની મીઠા શબ્દે ક્યાંહી મુખ ઉંચાં કરે,
ઇચ્છાપૂર્ણ થશે કેતા, અનુકૂલ સમીરથી,
ગરવે ઉરાડી રેણુઓ, ન સ્પર્શે કેશ મુગટ,
સરોવરે સરોજોની, સુગંધી સુંઘતાં હતાં,
ઉન્મેષણી હતી શીળી નિઃસ્વન: શ્વાસના સમી,
પોતે આવ્યાં રૂપીવાળાં ગામોમાં યાજ્ઞિકોતણી
દંપતીએ ગ્રહી પૂજા, અમોઘ આશિષો સુણી.
ગોરસ લેઇ ઉભેલાં, વૃદ્ધ આહીર લોકને
પૂછતાં વન્યવૃક્ષોનાં, નામો તે બેઉ માર્ગમાં.
શી શોભા હતી તેઓની, જનારાં શુદ્ધ વેશથી,
હિમથી મુક્ત પામ્યાં શું, ચિત્રાને ચંદ્ર યોગમાં.

આ ખંડ અનુવાદકની વિશેષતા અને મર્યાદાનું દર્શન કરવા માટે ઉપયોગી છે. રેખાંકિત ૧માં स्निग्ध गंभीर निर्घोषम् નો ઘોષ અને અર્થ પુરા ઉતરતાં નથી. રેખાંકિત ૨માં "અનુભાવ" નો અર્થ આછો ઉતરે છે. "સુખદ સ્પર્શથી સેવે" રેખાંકિત અંશને બદલે વધારે યોગ્ય હતું. વાયુસુણી નથી, તે તો સ્પર્શથી સુખ આપે છે, તેવો અર્થ મૂળમાં છે. રેખાંકિતમાં પડજને બદલે "છસ્થાનની" પણ તદ્દન અયોગ્ય લાગે છે. "જોડકાંઓ", "હારબંધે" પણ અયોગ્ય પ્રયોગો છે. હારબંધેમાં बद्धो बंधनम् ની ચારુતા નથી આવતી. દ્વંદ્વને માટે જોડકાં શબ્દ પણ નબળો છે. "ઇચ્છપૂર્ણ થશે કેતા" ને બદલે "પ્રાર્થના સિદ્ધિ દાખતા" ઠીક હતું. "અરવિન્દ" નું માધુર્ય "સરોજે"માં નથી. "સુગંધી સુંઘવી" અસુભગ અને પુનરુક્ત પ્રયોગ છે. સામાન્ય વાતચીતમાંયે ~~जैव वृद्धान्~~ તે વપરાય નહીં તેવો". "વૃદ્ધ આહીર લોકને" માંયે ग्रामवृद्धान् માં ઘોષ અને તેમાંના વૃદ્ધોને જે સુંદરરીતે મૂળ પ્રયોગ કલ્પના ચક્ષુ સમક્ષ ખડો કરે છે તેની ચારુતા નથી. लक्ष्य निरस्ता માં કવિને કોઇ અવર્ણ્ય શોભાનો નિર્દેશ કરવો છે તે "શી શોભા હતી તેઓની" એ શુષ્ક પ્રયોગમાં ભાગ્યેજ પ્રગટે છે. આમ પર્યાયોની દૃષ્ટિએ ઝાઝી ભૂલો ન કાઢી શકાય, તેવા આ

અનુવાદમાં ફિક્કાશ અને ફિક્કું પોત તરત દેખાઇ આવે છે. ઉન્મુખનું "ઊંચા મુખા" પણ નિર્બળ છે. "દૂર નહીં જતાં" માં अनुरोर्जितमग्नेः નો ધ્વનિ નથી. "ઊર્મિ શી જે હતી શીળી" તો મૂળના અર્થને પરખાય નહીં એટલો બદલી નાખે છે. "वीचि विक्षोभशीतलम्" માં ઊર્મિઓના ચાલવાથી શીતળ થયેલું " એવો અર્થ છે. તેને બદલે અહીં "ઊર્મિ જેવી શીતળ" નો ધ્વનિ પ્રગટે છે.

આ સ્થાન ઓછેવત્તે અંશે ઘણાયે અનુવાદને સ્પર્શે છે. તેથી તેનો વિગતે વિચાર આવશ્યક ગણ્યો છે.

શ્લોક ૫૭-૩ "પ્રીતિ ગુરુ ગુરુપત્નીની" - છંદમાં બરાબર નથી. શ્લોક ૫૮માં "રથનો થાક" પ્રયોગ અયોગ્ય છે. અનુવાદક અનેક સ્થળે આવો પ્રયોગ આ અર્થમાં કરે છે. શ્લોક ૬૦માં માકુચરું" ને બદલે માકરું વધારે સારું ગણાય. શ્લોક ૬૩માં "ઉપાધિહીનમાં" "હિ" છંદની દૃષ્ટિએ અને એકણીની દૃષ્ટિએ પણ અયોગ્ય છે. શ્લોક ૬૬માં "स्वधासंग्रह तत्पराः" નું "સ્વધા સંઘેરવામાંડી" અને શ્લોક ૭૫માં ભૂમિના ભાગીનું જતો" તથા શ્લોક ૭૯નાં

પૂજ્યને નહિ પૂજ્યાથી શ્રેયમાં વિઘ્ન આવતું - માં प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजा व्यतिक्रमः । નો અર્થ બરાબર નથી ઊતરતો તેથી તે, વગેરે પ્રયોગો અશુભગ છે.

સર્ગ ૨ શ્લોક ૪૩:

મૃગેન્દ્ર ચેષ્ટા અટક્યાથી મારી,
વાણી ભલેને હસવા સરીખી,
જાણો તમે અંતર ભાવ સૌના,
આથી કહું છું વચનો જ હું આ.

માં રેખાંકિત પંક્તિને સ્થાને "ઉપહાસ યોગ્ય" વધારે શોભત.

આશય આ શ્લોકનો અનુવાદ મૂળનો નિર્વાહ પડયો છે.

શ્લોક ૪૭

આ એક છત્રે જગનું પ્રભુત્વ,
શરીર રૂડું વય તો નવીન,
ચાહે ગુમાવા બહુ અલ્પકાજે,
વિચારમાં મુગ્ધ મને તું ભાસે,

રેખાંકિત અનુક્રમે एकातपत्रम्, कान्तमिदं वपुश्च, हातुम्, विचारमूढः ના અનુવાદ છે. તે મૂળની તુલનામાં ફિક્કા લાગે છે.

શ્લોક ૪૯માં [illegible] નું "ઉગ્ર ખીજેલા" ભાષાંતર હીન પ્રયોગનો નમૂનો છે. कृद्ध માં જે અર્થધ્વનિ છે તે "ખીજેલા"માં છે જ નહીં.

શ્લોક ૫૩

ક્ષતે રહે રક્ષી એમ ઊંચો,
ક્ષત્રિય શબ્દ ત્રિજગે થયેલો,
ફરી જતાં તે પછી રાજ્યથી શું?
નિંદાથી મેલા વળી પ્રાણથી શું?

પં. ૧માં છંદ તુટે છે. રેખાંકિત અનુવાદ નિર્બળ છે.

સર્ગ ૩ શ્લોક ૩૪

યુવાન ધુરા શી ભુજ વડી વળી,
બાલિષ્ઠ ગ્રીવા ઊંચી છાતી છાટ શી,
વપુ વધ્યાથી ગુરુથી વધી જતો,
તથાપિ નીચો વિનયેથી દીસતો.

રેખાંકિત અનુવાદ નબળો. નીચોને બદલે "નમ્ર" વધારે યોગ્ય.

શ્લોક ૪૧:

પવિત્ર નંદિની તનુ તણા નીરે,
પખાળિયાં જ્યાં ચખ બાહ્ય પુંજિતે,
અગમ્ય ઈંદ્રિય થકીય વિષયે,
સમર્થ દર્શી રહ્યું ત્યાં થતો ખરે.

तर्जयन्ति संत्रासे, कुरङ्गैः सताम् નો ધ્વનિ અને ચતુરતા આવતાં નથી. "ખરે" પાદપૂરક છે. શ્લોક ૫૭નું ભાષાંતર પણ નબળું છે.

સર્ગ ૪ શ્લોક ૧૪

પ્રશમન કરી રાજ્યે સ્વસ્થ થયેલને વરી,

રાજ્યલક્ષ્મી દ્વિતીયાશી શરદ પંકજ લક્ષણા.

પાદ-૧ છંદની દૃષ્ટિએ બરાબર નથી. શ્લોક ૨૪નો "પથકંપ" ને બદલે "પંથપંક" જોઈએ. શુદ્ધિપત્ર નથી. તેથી છાપભૂલ હોય તોયે ખરાબ છે. શ્લોક ૧૫ "અશ્વોના શાન્ત કર્મમાં" ને સ્થાને શાન્ત કર્મમાં યોગ્ય છે. અહીં તો શાન્ત,કર્મનું વિશેષણ બની જાય છે, જે મૂળમાં નથી. ત્યાં તે સમાનાધિકરણ નામ છે.

શ્લોક ૨૭-

વધાવે વનિતા વૃદ્ધ પુરની આવતે નૃપ,

ક્ષીરાબ્ધિ વિષ્ણુને જેમ મંદારે ઊડતી અરે?

ક્ષીર સાગરની ઊર્મિઓ મંદરથી ઉડતા શીકરોથી વિષ્ણુને વધાવે તેમ" એવો મૂળ અર્થ છે. મંદર વિશેષ નામ છે. તેનું "મંદાર" કર્યું છે તે અયોગ્ય છે. સ્ત્રીઓનું ઉપમાન ઊર્મિઓ છે. એ વાત અહીં ઊડી જાય છે. શ્લોક ૩૫માં "સુલ્મો" છે તેનું "સુંભો" કર્યું છે. શ્લોક ૩૮માં બતાયેલા ને સ્થાને બતાવેલા જોઈએ. છાપ ભૂલ હોય તો તે યે ખરાબ છે. શ્લોક ૬૬ "બાણે ઉદિશ્ય ઉરાડે" માં "ઉદીશ્ય"ની જોડણી ખોટી છે.

શ્લોક ૬૭-૨

"કંપાવો વાજ્યો કંઠ, કુંકુમ યુક્ત કેશ જ્યાં" માં

(कुङ्कुम: નો અર્થ કંપાવવું નથી. હલાવે પણ બરાબર થાત. કેસર એટલે કેશવાળી. અહીં માત્ર કેશનીજ વાત કરી છે. શ્લોક ૭૮નો ભુજકીર્તિ પ્રયોગ પણ એવો છે. સર્ગ ૫ શ્લોક ૪ "તુજ ગુરુ પુરુષ? અયોગ્ય છે" ગુરુજ પ્રસન્ન વધારે સારું થાત.

શ્લોક ૧૩

ભાનુ તપે ત્યાં જનદૃષ્ટિને કાં
ઘેરી અંધારીય ઘોર નિશા? — માં 'કાં' એટલે

શા રીતે — એ અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી.

શ્લોક ૪૮

અસહ્ય તેનો મદ સૂંઘતાં જ,
સપ્તચ્છદોના રસ શો કડુ જ,
તેના ગજેન્દ્રો સહુભય નાઠા
ના લેખીને ચતુર જ મહાવતોના

માં ત્રણ વખત પાદપૂરક "જ" વાપરવો પડે છે. તે શિથિલતા છે. શ્લોક ૫૭-૨માં ભિન્નમાટે, ભિન્ન શબ્દ વાપરે છે. પંક્તિ ૩-૪ શિથિલ, નિસ્તેજ છે. શ્લોક ૬૫માં ~~रोमाणे~~ (શોભ્યા) तारकान्तिविमर्द-कृताऽरागम् નો અર્થ "શય્યાના ચાદર પરે વધુ રંગ શો છે" નિર્બળ છે. તેમાં વિમર્દનો અર્થ આવતો નથી.

શ્લોક ૬૮

તો રમ્ય બેઉ ઊપડ્યા થકી એક સાથ,
અન્યોન્ય ધારાન કરે વરસાઈ સવ,
પ્રેમી અને તરલ કીડાનું તુજ ચક્ષુ,
ને પદ્મ સંચય કૂડા ~~ભરે~~ ભરેલું.

[illegible] નો અર્થ બદલાય છે. રેખાંકિત "કીડીવાળું" એ અર્થમાં છે. તેવો પ્રયોગ સુભગ લાગતો નથી.

શ્લોક ૭૨

અંધેરીને વધુ બહું તળ ઊંઘ ઉઠ્યા,
તારા ગણે ખખડતી લઈ સાંકળો આ,
શોભંત બાલરવિના અરુણા પ્રકાશે,
છૂટેલ રક્ત ગિરિશા દશનોજ જેને.

માં हतनीरथा: નો અર્થ આવવો રહી જાય છે. कुसुमपुंज निर्मितः નો અર્થ નથાગો છે. તેવું જ निम्नाद्रिगैरिकं નું પણ થાય છે. ત્યાં "તૂટેલ રક્ત ગિરિ" અર્થજ અયોગ્ય છે.

સર્ગ ૬ શ્લોક ૨માં "गृहिणानुनयेन नो विनंतीथी राजयातां" ग्रन्थार्पितपंग નો "જવા ડયાં" શ્લોક ૩માં शिलाविपाठीः . નો ભાંગી શિલાથી" અર્થ (ઠીક) ઉચિકર નથી. તેજ રીતે શ્લોક ૭માં બેને નબ સર્વ "નૃપાલવૃંદ" માં વૃંદના વિશેષણ તરીકે "બીજું" જોઈએ. लोलितकुसुमाः માટે "તણ તરુપુષ્પકેરું" પણ એવું જ – શ્લોક ૧૦ (ग्रह) मनाहृत માટે "જને ઉપાડી" પ્રયોગ નિર્બળ છે.

શ્લોક ૧૩

બે હસ્તથી ક્રીડી પદમર્દ,
મૂકી રહયા પદમથી કાઢી ભૂમ,
રજે બનેલો પરિવેશવાળો
ક્રીડાજથી ચકકર તો કરે છે. – અનુવાદ

ની રચ છે.

શ્લોક ૨૦

પછી નૃપોમાં કુળ જાણનારી
વાગીશ્વરીને પ્રતિહાર રહી,
કુમારીને લૈ મગધેશ પાસે
કહે સુનંદાજ પુરૂષ પેઠે.

રેખાંકિત ૧ અને ૩ श्रुतकुलसंसा અને पुंवत्प्रगल्भा માટે છે. ૨ વધારાનું છે.

શ્લોક ૨૯

સ્વભાવ જુદા પણ એક સાથે,
આમાં વસ્ત્રી લક્ષ્મી અને શ્રી બેને,
કાંતિ અને સુનૃત વાણીથી જ,
કલ્યાણી થવા બીજ તુલ્ય યોગ્ય.

પંક્તિ ૧-૨માટે "સ્વભાવથી જ ભિન્નસ્થાનમાં રહેતાં
લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એનામાં એકઠાં રહે છે. એમ છે".
રેખાંકિતમાં અર્થ બદલાઇ ગયો છે, બલકે આવતો જ નથી,
ત્યાં પુનરુક્તિ છે અને સરસ્વતીનો અર્થ રહીજ ગયો છે.

ઘણાક શ્લોકોના અનુવાદમાં મૂળના શબ્દ અને અર્થનું
સૌન્દર્ય ઝાંખું બને છે. સર્ગ ૭માં અજદર્શન માટે ઘસારો કરતી
સ્ત્રીઓની ચેષ્ટાના ~~[illegible]~~ વર્ણનમાં:

બારીને પાસે જલદી જનારી
કોઇ તૂટેલી ફૂલમાળ ધારી,
હાથેથી ત્યાં સુધી ગ્રહી ચલાતે,
ના કેશનો પાશ ગુંથી શકાતો,
દાસીથી લાંબો પગ જે કરાતો,
ને મેંદી કોઇ રસથી ભિંજાતો,
ગુમાવી લીલા ગતિ બારી સુધી,
લાક્ષારસે માર્ગ રચી રહેતી.

સાદિમાં પણ મૂળના સૌન્દર્યને ઉતારી શકે તેવા પ્રયોગોનો
અભાવ વરતાય છે. તેથી અનુવાદ ફિક્કો બને છે. શ્લોક ૧૪:

અન્યોન્ય શોભા તણી સૌ <u>સ્પૃહાળી</u>,
<u>જે જોડી જોડી નહીં</u> હોત આવી ,- માં "પરસ્પર
સ્પૃહણીય શોભાવાળું આ યુગલ જો ન યોજ્યું હોતનો અર્થ છે"
"સ્પૃહાળી" નિર્બળ પ્રયોગ છે. રેખાંકિતમાં શબ્દ રમત છે, પણ
ચારુતા નથી.
સર્ગ ૮માં પણ એજ સ્થિતિ છે. શ્લોકોના અનુવાદમાં સ્થળે સ્થળે
અસુભગ પ્રયોગો આવે છે.
શ્લોક ૩૮

હીણ ચેતન શ્યા વપુ થકી
પડતી તે પ તનેય પાડતી,
ઢળતાં <u>ટપકાંજ</u> તેલનાં
દીપશિખા ધરણી ઢળે નકાં?

શુષ્ક લાગે છે. રેખાંકિત શબ્દો એવાજ,

"હળતાં જળ બિન્દુ તેલનાં કે" : સ્નેહનાં:

વધારે સારું બની શકે.

શ્લોક ૬૦

ગૃહિણી સખી - ગુપ્ત મંત્રિણી,
પ્રિયશિષ્યા સુકલામહીં વળી,
કરુણાથી વિમુખ મૃત્યુ એ,
હરી તુંને, કહું શું ન મારું કે? - આમાં

લલિતેકલા વિધી ને "સુકલા" બનાવ્યું છે તે મૂળનો પૂરો ખ્યાલ આપતું નથી. સર્ગ ૮માં યમક ને ઉતારવાનો અનુવાદકનો પ્રયત્ન ઘણે અંશે સફળ થયો છે. તે નોંધપાત્ર ગણાય. જુદા જુદા વૃત્તોનો સમવૃત્ત અનુવાદ કર્યો છે. શ્લોક ૧, ૨, ૫, ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૯, ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૫, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૭, ૪૯, ૫૦ વગેરેમાં યમક સારો છે. કેટલાક શ્લોકોનો અનુવાદ સારો છે.

નવીન પલ્લવ પુષ્પનું ખીલવું
પછીથી કોકિલ ભૃંગનું ગુંજવું,
ક્રમથી એમ વસંત પ્રવેશતી,
તરુવતી ઉરવી મહીં ઊતરી, ૨૬
સુમુખીના મુખના મધુથી બની,
સમગુણી સુમનોની સુવાસથી,
મધુપના મધુલાલસુ પંક્તિથી,
બકુલ આકુલવ્યાકુલ થયાં અતિ. ૩૦

રેખાંકિત ને બદલે "લોલુપ" અને "છે" વધારે સારાં લાગત.

મલયવાયુથી પાન જરી હલ્યે,
અભિનયો શીખવા મથતી લતા.
મન દમે સહકાર લતા બની;
સકલિકા કલિ કામજયીનું તે. ૩૩

પ્રવીણ મીઠી લીલા પ્રગટાવવે
મધુરી વાણીથી કેસરથી વધે,
મદનામંત્ર સુ મધુરસ યુક્ત જે
યુવતીઓ પાતળો સહુ પીતી જે ૩૬

અહીં રેખાંકિત પદ યમકના લોભે મૂક્યું છે.

શશી ઊગ્યાથી ફીક્કું મુખડું ધરી,
મધુથી ખંડિત કૃશ બહુ થતી,
પ્રિય સમાગમ સુખ ન પામતી,
પિયુવતી યુવતિ સમ યામિની ૩૮

એવા, એકંદરે સારા, નમૂના છે. સર્ગ ૧૦ દેવસ્તુતિમાંથી શ્લોક ૧૬થી કેટલાંક સર્ગ, પછી પાછો "વિશ્વસંહારતા વળી,

બ્રહ્મે સ્થિતિ, વિશ્વે ઈશ્વર, નમીએ આપને પ્રભુ" ૧૬
એક રસ છતાં દિવ્ય પાણી ભિન્ન રસો ધરે,
દેશે દેશે તથા ગુણે અવિકારી તમે રહો. ૧૭
માપો લોક માપીઓના, માગો ના માગ્યું આપતા,
જીતાઓના છતાં જીતો અદૃષ્ટ હેતુ દૃષ્ટના. ૧૮
છેદે રહ્યાં છતાં દૂર નિષ્કામ તપસી અને,
દયાળુ નિત્ય સંતોષી, અવિકારી અનાદિ છો. ૧૯
સર્વજ્ઞ કોઈ અજ્ઞાત, સર્વયોનિ અયોનિજ,
સૌના સ્વામી છતાં છૂટા, એક આપ બહુ રૂપે ૨૦

આ અનુવાદ રેખાંકિત પદો બાદ કરતાં એકંદરે સારો છે. રેખાંકિત ૧ને બદલે "રહો તમે" ૨ અને ૩ને બદલે "અદૃશ્ય" "દૃશ્ય" જોઈએ.

સર્ગ ૧૧ શ્લોક ૮

ઉર્મિશા ચપલ ભુજની ગતિ
"શૈશવે કરી બહુ જ શોભતી
ઉત્ત ભિત્ર નદીનું રૂપામુખે
નામની સરીખી ભેલવું શું તે!

માં પ્ર. પંક્ત ૩-૪ સ્પષ્ટ થતાં નથી. રેખાંકિત વર્ષાને બદલે છે. તે મુળાર્થનો ખ્યાલ આપતું નથી. "ઉત્ત અને ભિત્ર નામના નદીનું નામને અનુરૂપ ચેષ્ટિત હોય તેમ " – એ અર્થ તદ્દન અસ્પષ્ટ રહે તેવી અન્વય અને શબ્દરચના છે.

શ્લોક ૧૩-૧-૨

શંભુથી બનાવેલ નાવને
પહોંચી રામ કર લે ધનુષ્યને – પણ રેખાંકિતમાં

કામદેવનો અર્થ છે. તે સ્પષ્ટ કરતું નથી.

શ્લોક ૧૯

જે સુખાકુ કરી દૈત્યકોળીજે
અહીં ત્યાંહી રૂપલે કરી રહ્યો,
તેહના કરી શરેથી કુરચા
કુશળે વનખગે ધરી દીધા.

રેખાંકિતમાટે 'અત્તત્ર' કે આમ તેમ વારે ઠીક થાત.
રજ્જકોની કુલૂ માટે છે. રેખાંકિત પંક્તિ બીજે અસુભગ લાગે છે. कारवा कुलवद् નો અર્થ છોડ્યો છે.

શ્લોક ૪૬માં "ગુરુને" માટે "ગોરને" કરે છે. ગોરની આજના જેવી પ્રથા ત્યારે હતી જ નહીં. ગુરુનું ગૌરવ તેમાં આવતું નથી.

પરશુરામના પ્રસંગમાંથી નમુના જોઈએ:
તેજ રાશિ ઊઠી તુર્ત સૈન્યની
આગળે તહીં જઈ આવીને,
લુંપતા નયન સૈનિકો તણી
દૃષ્ટિએ પુરુષ આકૃત પડી ૬૨

પિતૃવંશી ઉપવિત ચિહ્નને
માતૃવંશી ધનુઉગ્ર ધારીને,
ચંદ્ર સાથ રવિના સમાનને,
ચંદનદ્રુમ ભુજંગ સાથ શું? ૬૩
ક્રોધથી કઠિન માર્ગ મુકતા,
બાપનો હુકમ માની જેમણે,
ધ્રુજતી જનની શિર છેદીને.
પ્હેલી જીતી તી પૃથ્વી, પછી ભુને ૬૪

મુગ્ધનું લાલિત્ય આવ્યેજ આવે છે. રેખાંકિત અંશોમાંનો વિશેષ શુષ્કતા છે.

સર્ગ ૧૨ શ્લોક ૩૭

આ ઉપહાસનું સહ, ફળ પામીશ એ અને,
મૃગી વાઘણની હાંસી કરે એમ કર્યું જ તે.
પ્હેલાં કોકિલથી મીઠી, પછી ઘોર શિયાળણી.
વાણીને સાંભળી તેને, માયાવી જાણી લક્ષ્મણે,
પ્રવેશી પર્ણશાળામાં, તીક્ષ્ણ તલવાર તાણીને,
કદ્રૂપીને કરી પાછી બહુ બિહામણી કરે.

તથા

અંકુશ અંગુલીથી શું, વ્યોમે જે ભડકાવતી

એમાં પણ રેખાંકિત અંશોમાં તો ખાસ, મુગ્ધનું લાલિત્ય ઓછું ઊપરે છે.

સર્ગ ૧૩ પુષ્પક વિમાનમાંથી શ્રી રામે સીતા સમક્ષ કરેલા લંકાથી અયોધ્યા સુધીના માર્ગનું વર્ણન, ભાવાંકિત પ્રકૃતિસૌન્દર્યના ઉત્તમ વર્ણનનો નમૂનો ગણાય છે. તેમાંથી જોઈએ:

સંગમવર્ણન:

કહીં પ્રભાપૂરક ઇંદ્રનીલે,
ગુંથેલ મોતી તણી માળશીને,

અન્ય સ્થળે શુભ્ર સરોજવાળા,
નીલાબ્જ સાથે વચમાં ગૂંથી આ. ૫૪
કહીં મીઠું માનસના ખગોની,
પંક્તિથી કાદંબ થકી બનેલી,
અન્યત્ર કાલાગુરુ પત્ર પામ્યો,
ચિત્રી શું ભક્તિ ભૂની ચંદને એ, ૫૫
કહીં પ્રભા ચંદ્રની કાળીધોળી,
છાયે રહ્યા તિમિરથી બનેલી,
બીજે શરદમેઘની શુભ્ર પંક્તિ,
છિદ્રે સુહાતા નભભાગ વાળી. ૫૬
અને કહીં ભસ્મવિલેપવાળી,
શંભુની કાયા ફણીભૂષણાળી,
ને જહ્નવી શોભતી હે શુભાંગિ!
કાલિંદી નીરે જુદી લહેરવાળી. ૫૭

સ્વતંત્ર રીતે સારો લાગતો હોવા છતાં આ અનુવાદ મૂળ સાથે સરખાવી જોતાં ફિક્કો - નીરસ લાગે છે. અર્થની મનોહરતા સાથે જ મહાકવિએ શબ્દ પસંદગી અને શબ્દ સંગીત તરફ જે ધ્યાન આપ્યું છે તે અહીં દેખાતું નથી. ૫૬-૧માં "કહીં પ્રભા ચંદ્રની શુભ્ર શ્યામ" વધારે સારું થાય તેમ છે. બીજે પણ શબ્દ પસંદગી અસુભગ છે. મૂળની અપૂર્વ અને આકર્ષક સૃષ્ટિનો આ નિર્વાહ પડ્યો છે.

સર્ગ ૧૪ શ્લોક ૩૪

શું આત્મ નિન્દાની કથા ઉવેખું,
કે આ તણું દોષ વિનાની સ્ત્રી હું?
આવી રીતે બેઉ પક્ષે મૂંઝાતી,
હીંડોળાથી તેહની વૃત્તિ થાતી,

રેખાંકિત પદો માટે મૂળમાં [illegible] અને " [illegible] " છે. તુલના કરતાં જ નીરસતાનો ખ્યાલ આવે છે.

વારિ તરંગો પર તેલજેવો,
લોકો વિષે આ પસરી રહેતો,
આક્ષેપ આવો હું સહી શકું ના,
ગજેન્દ્ર સ્રોતો જ્યમ થાંભલો ના   ૩૮

[illegible] માટે છે. મૂળનો ભાવ અધૂરો જ ઊતરે છે. "ગજેન્દ્રના સ્રોતે જ્યમ બંધસ્થંભ" વધારે સારું થઈ શકે.

તે ટાળવાને ફલદાયિની આ,
હોવા છતાં છાલ તજી અપેક્ષા,
ત્યાગીશ વૈદેહ સુતા હું પૂર્વે,
આજ્ઞાવતી હું જ્યમ પિતૃ વાક્યે   ૩૯

મૂળમાં [illegible] અને [illegible] નો અર્થ પણ નિર્બળ ઊતરે છે.

નિષ્પાપ એને ગણતો હું તોયે,
મારા મતે લોકની વાત ભારે,
ભૂમિની છાયા દૂધ શા શશીમાં,
કાળા રૂપે લોક ગણે અહીંયાં   ૪૦

મૂળમાં "તે નિષ્પાપ છે એમ જાણું છું છતાં લોકાપવાદને બળવાન માનું છું. શુદ્ધ ચંદ્રમાં ભૂમિની છાયાને પ્રજાઓ મેલરૂપે ગણે છે." એમ છે. પંક્તિ બીજી માટે,

લોકાપવાદ બલવાન માનું – થઈ શકત. ૪૧–૪૨ વગેરે પણ એવા જ છે.

શ્લોક ૬૧થી

મારા કહ્યાથી નૃપને કહેજે,
કે વહ્નિમાં શુદ્ધ થયેલી આગે,
લોકોક્તિથી મુજને તજી તે
વિખ્યાત વંશે ઘટતું શું તે છે? ૬૧
સુસ્નિગ્ધવાણા મુજનો તમે આ
ઇચ્છાથી વા ત્યાગ કર્યો ગણું ના,
મારાજ બીજા ભવ પાતકોનો
અસહ્ય પાક્યો વીજનો કડાકો. ૬૨
કિંવા વિયોગોથી બન્યા નકામા,
અભાગી આ જીવનની ઉપેક્ષા,
કરું ન જો હોત તમારો ગર્ભ,
સંરક્ષવાનું કુળમાંહી વિઘ્ન. ૬૫
તો હું પ્રસૂતિ પછી સૂર્ય સામે,
તકાવી દૃષ્ટિ તપ આચરીશ,
તેથી બીજે જન્મ તમેજ મારા
સ્વામી બનો: નાપડો ભવ જુદા. ૬૬

મૂળનો આ પ્રસંગ દેવીસીતાજીની તેજસ્વિતા, પતિભક્તિ અને નિષ્ઠા બંનેનો અપૂર્વ ખ્યાલ આપે છે. શ્રી રામના ચારિત્રની મોટામાં મોટી નિર્બળતા આ પ્રસંગમાં છે એમ પણ કોઈકોઈ માને છે. વોલ્ટર રૂબેન તો એવ કાલિદાસે શ્રીરામરૂપ વિષ્ણુની આ માટે ટીકા કરી છે એમ માને છે. ભાષા, શબ્દ અને ધ્વનિ ત્રણેની દૃષ્ટિએ આ અપૂર્વ ખંડ છે, પણ તેનું ભાષાંતર અત્યંત નબળું બન્યું છે, નીરસ લાગે છે, તેમાં સીતાના ગૌરવનો પડઘો પડતો નથી.

કલ્યાણબુદ્ધેઃ માટે "શુભ હિતવાળા" અને કામચાર: માટે ઇચ્છા કરે છે. "મારો જન્માન્તર પાતકોનો, અસહ્ય વિદ્યુત્ધ્વનિ પાક છે આ" અને "જે અંતરે આશ્રિત તેજ તારું [illegible] રક્ષવા તેના હત અંતરાય" – વધારે ગારા થાત. એવું જ ૬૪માનું છે. "તેથી ફરીને જન્માન્તરે પે,

તેમેજ બતાં, ન અને વિયોગ" – કૈંક વધારે સારું થાત

શ્લોક ૧૭

ખેંચાઇ વિલાપથી પાગતેની,
ગયા કાવ કુશ ચામિધકામી,
ભાલેથી વિંધાયલ પક્ષી ભાગી,
જેનો થયો શોક જ શ્લોક રૂપ.

પણ એવું જ નિર્ગ છે. સર્ગ ૧૫ શ્લોક ૧માં લેહનો દૃષ્ટિએ ભુલ લાગે છે. ૩-૪માં પણ એમજ છે.

શોક હેતુપુર્તી તેનો શરભ્યા રાયરક્ષક, "શરમાયા માટે આમ કરેલું છે. તે પણ ખરાબ પ્રયોગ છે. સર્ગ ૧૬માં અયોધ્યાની નગરાધિ દેવતા કુશ પાસે પોતાની અવદશાનું વર્ણન કરે છે. તે ભાગ મુળમાં સુંદર છે. તેનો અનુવાદ પણ ઉપર જેવાં તેવાં લક્ષણો બતાવે છે. જેમકે

તુટયાં અગાશીય અટારી મ્હેલો,
રાજવિના ભગ્ન મુકામ મારો
થયોજ વંટોળ ઉઠે શું મેઘો
છુટયો રવિ જ્યાં અમી સાંજ વેળો," ૧૧

મુળમાં પડી ગયેલા કોટવાળો સૈંકડો અટ્ટ :નામકગૃહો: અને અટારીઓ તુટાં છે. એવું મારું નિવાસસ્થાન, તમારા જેવા પ્રભુ વિના, દિનાન્તે ઉગ્ર પવનથી વિંટાઇ ગયેલાં વાદળાં વાળા, અસ્તાચલે ડુબતા સૂર્યની વિડંબના કરે છે." એ અર્થ અહીં ભાગ્યે જ ઉતરે છે.

રાતે ઝણુકે મધુરાં નુપુરો
ફરી રહ્યાં જ્યાં અભિસારિકાઓ,
તે રાજમાર્ગે મુખ આગનથીજ,
શોધી રહી રોતી શિયાળ માંસ. ૧૨

વાગ્યાથી થાયો વાંનલા કરાગ્રે
મૃદંગના ધંર સુરોથી ગર્જે,
તે વાવ વારિ વગડાઉ પાડે,
ફૂંગે અકાળ્યું કુમળાં બરાડે. ૧૩
વૃક્ષે વળી વાંસની દાંડી ભાગ્યે,
મૃદંગનાદો મટતાં ન ભાગે,
દાવાગ્નથી પીંછ બળી ગયેલા,
રાનાં બન્યા છે મયૂરો ક્રીડાના ૧૪
જ્યાં સીડી વાટે વળી સુંદરીઓ
રંગેથી રંગ્યા મુક્ત ની ચર્ણો
ત્યાં ગુજ માર્ગે પગ્વાધ મૂકે
મારી/મૃગો રક્તદૂષિત બડાવે. ૧૫
ઊડી જતાં રંગ પડેલ ઝાંખી
સ્તંભો પરે પુતળીને ઝાંખીની,
સર્પો તણી કાંચળીનાજ પટ્ટા,
ચોંટી સ્તને કંચુકીએ રહેતા. ૧૭
અહીં તહીં ઘાસ બહુ ઊગ્યું જે,
કાળે કરી શ્યામ ચૂનો થયો છે,
મ્હેલે નિશે મોતી શું ગૌર કિર્ણો,
પામે ન વૃદ્ધિ અવ ચંદ્રનાં તો ૧૮

મૂળના સુંદર ચિત્રનું રૂપ આમાં નબળું ઊતર્યું છે. રેખાંકિત પદો પણ અણઘડ થીંગડાં જેવાં લાગે છે.

શ્લોક ૪૪માં अगाल्य विहनायुपनाथ् નો અર્થ બરાબર આવતો નથી. શ્લોક ૪૬માં ચોથી પંક્તિમાં શબ્દ, પ્રમાણ બતાવે છે. તેનો અર્થ પણ બદલાય છે.

તુલના
શ્લોક ૫૬-૫૭

આરા તટે ઊતરતાં ધસંતી
અન્યોન્ય બહુ બાહુ બંધો

નૂપુરના નાદ વતી સ્ત્રીઓથી,
તે બીક પામી નહી હંસવાળી.
પરસ્પરે પાણી ઉરાડનારી
સ્ત્રીઓનો તજી સ્નાન સુરાગ જેવા,
નાવે ચડેલો નૃપ એ કહે છે
પાસે રહી ચામરવાળી સ્ત્રીને.

રેખાંકિત પદોમાટે મૂળમાં અનુક્રમે ક્રિડાનિષ્ઠ, विपद्ध नितिम: नैपुर, नुपुरवोत्पकामि:, उद्धिग्न, वामकुन्तलधरां: છે. છેલ્લામાટે "ચામર ધારિણીને" વધારે સારું બનત "બાણુબંધ" નરજાતિનો શબ્દ છે અને નાન્યતર જાતમાં વાપર્યો છે. શ્લોક ૮૭ ઊર્મિવલય - ઊનની મુડી અર્થ કરે છે. સર્ગ ૧૭-૧૧ "ઠોકાતાં વાદના મુખે" - વાજો બજવાય છે. ઠોકાતાં નથી. શ્લોક ૧૯ "વસ્ત્રોને" બદલે વર્ધો કર્યું છે. શ્લોક ૨૮માં "વિતાન" માટે "ચંદવો" વાપરે છે. શ્લોક ૪૩માં "ગર્વનાશિકે" - ગર્વચડતો નથી. ગર્વનો નાશ કે એમ કહેવાય છે.

શ્લોક ૪૬માં કૃપાણુ - કૃપાણ માટે છે. "પ્રહારે" ને બદલે "પથો" કરે છે. મુળશબ્દથી છંદ સચવાઇ રહેત.

સર્ગ ૧૮ શ્લોક ૧ "કિલ" ને માટે નક્કી સારો અનુવાદ નથી. શ્લોક ૨માં વિવિધ પાકને માટે "પાકો" શબ્દ વાપરે છે તેનો અર્થ સુરજો કે કુશળ થાય છે. પાક શબ્દનું બહુવચન કરવાની જરૂર નથી. સર્ગ-૧૯ ૪૧-૩ માં "હિમથી ઉચ્ચપટથી મુકટીનાં"માં છંદ ખચકાય છે. શ્લોક ૪૬ "મદ્ય માત્ર કુશે એઠુંકર્યું,
લાલ પાટલવનું નૃપે પીધું,
તેથી દુર્બળ મધુ વીત્યે થયો,
તેહનો અધર ફરી બન્યો નવો."

हृत्तलदर्पणम्   નો અર્થ રેખાંકિત પદોથી કર્યો છે.

सुपरागम्   નો અર્થ "વલ્ગુ" પણ એવો જ છે.

સમગ્ર પણે જોતાં અનુવાદકનો ઉત્સાહ સારો છે. સમશ્લોકી અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન પ્રશસ્ય છે. પણ તે અનુવાદને સારો બનાવી ભાગ્યેજ શક્યા છે. તેનાં અનેક કારણો છે. :૧: બે ભાષાના પ્રકૃતિજ ભિન્ન છે. સંસ્કૃતની બધી શક્તિ ગુજરાતીમાં છે એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. છંદ રચના પણ ઘણે સ્થળે નબળી છે. વ્યાકરણદુષ્ટ પ્રયોગો પણ દેખાય છે. પણ કદાચ સૌથી મહત્વની વાત શબ્દ ~~પ્ર~~ પસંદગીની છે. અનુવાદક તેમાં બહુ કુશળતા બતાવી શક્યા નથી. મૂળના ધ્વનિને વ્યક્ત કરવામાં સરસ રીતે, ચાતુરીતે, સફળ થાય એવા શબ્દોની પસંદગી અનેક સ્થળે થઇ નથી. સંસ્કૃતમાંથી અનુવાદ કરતાં આ વાત જ સૌથી વધારે ધ્યાન માગે છે. તેના જેવી સુવિકસિત અને પરિષ્કૃત ભાષાના શબ્દોનો અર્થ સંબંધ — Association of meaning — નિશ્ચિત હોય છે. અમુક શબ્દ ~~સ~~ સાંભળતાંજ વિશિષ્ટ અર્થસંસ્કારો જાગે છે. તેની પાછળ સેંકડો વર્ષની પરંપરા હોય છે. જ્યારે શબ્દોને બદલીને તેના પર્યાયો ભાષાંતરમાં મુકવામાં આવે ત્યારે તેને ધક્કો લાગે છે. પર્યાય ખોટો ન હોય, છતાંઆ કારણે તે પૂરો સંતોષ ન આપી શકે, તેવું બને છે. આ કારણે કવિ રચના કરે છે, ત્યારે એકજ અર્થના અનેક શબ્દો તેના ધ્યાનમાં હોય છે, તેમાંથી અર્થવ્યક્તિમાટે તે યોગ્યતમ — શબ્દ પસંદ કરે છે. તેની સમજ અને તેનોજ પ્રયોગ, તેથી, કવિની પ્રતિભાની કસોટી છે. તે કસોટીએ કાલિદાસ શ્રેષ્ઠ કવિ છે. જેમ કવિમહાન તેમ તેની કૃતિના અનુવાદમાં વધારે મુશ્કેલી અનુભવાય છે, તે આ અર્થવ્યક્તિના વિશેષ ગુણના

કારણે આ કસોટીને ધ્યાનમાં રાખતાં શ્રી હરિલાલ વ્યાસ કે શ્રી મે પટેલનો અનુવાદ ભાગ્યેજ સંતોષ આપે છે. વ્યાકરણનાં રૂપોના પ્રયોગમાંયે મહાન કવિની આ કૃતિ ભ્રષ્ટ અસ્ત હોય છે. તેમાં ઘંટના અવાજ પછી અંભળાયા કરતો રણકો હોય તેવી લલિત અર્થછાયા કે ધ્વનિની અનુભૂતિ થાય છે તે કવિનો વિશેષ હોય છે. રસિક હૃદયને "ગાતી નહિ હલાવી" તેવી કાવ્યની" લોકોત્તર આનંદ આપવાની શક્તિનું રહસ્ય આમાં પણ રહેલું છે. તે ન ઊતરે તો અનુવાદ નબળો બનેજ. અહીં એમજ બન્યું છે. ક્યાંક શુષ્ક નીરસ પ્રયોગો લેવા પડે છે. આખરેકો અનુવાદમાં પ્રસ્તારને ખાસ અવકાશ નથી. છતાં ક્યાંક ~~ક્યાંક~~ કોઈક પદ ઉમેરેલું કે અયુક્ત ફેરફાર આવે છે. અર્થપણ ક્યાંક બદલાય છે. સમગ્ર રીતે ભાષાંતર શુષ્ક ગણાય અને ભાષાંતર જ ગણાય તેવું થયું છે.

શ્રી કરસનદાસ માણેકે રઘુવંશનો અનુવાદ કર્યો છે તેના આઠમા સર્ગનો અનુવાદ તેમના અક્ષર આરાધના નામના અભિનંદન ગ્રંથમાં સન ૧૯૬૨માં પ્રગટ થયો છે.

શ્લોક ૪૩

વજ્ર ધીરજ રાજવી ત્યાં
નૃપ નેત્રો નિજ આંસુએ ભરે,
અતિતાપથી વજ્ર યે દ્રવે
પીગળે માનવી તો નવાઈ શી!

મૂળના લાલિત્યનો આ અનુવાદથી ખ્યાલ પણ આવતો નથી. મૂળના અર્થથી પણ આ અર્થ ઠીક ઠીક જુદો પડે છે." પોતાની સ્વાભાવિક ધીરતાને છોડીને તે આંસુઓથી ગદ્ગદ વિલાપ કરવા લાગ્યો. ધીખું તપાવેલું લોઢું પણ નરમ થાય છે. તો શરીરધારીઓની તો વાતજ શી? એ મૂળ અર્થ છે. પ્રથમ પંક્તિનો અર્થ આછો જ આવે છે. બીજી પંક્તિમાં अश्रुः ને બધો વેજ", અને શરીરિષુ ~~...~~ એમાટે "માનવી" તથા कैव કથા માટે" નવાઈશી" અનુવાદ નબળો જ છે. શ્લોક ૪૪માં "જનનું" વધારાનું છે. શ્લોક ૪૫માં

માટે "રહેંસવા" કરે છે તે પર્યાય ખરાબ છે.

निर्विघ्नम्
શ્લોક ૪૬ પં. ૨માં હૃદિ છોડયું છે. તો गुंजित

માટે બેઉ સ્થળે "ક્યહીં" કરે છે. શ્લોક ૪૩નો અનુવાદ સારો છે.

અથવા મુજ ભાગ્ય વિપ્લવે
વિધિએ વજ્ર બનાવી માળ આ,
યદિ તરુને ના હરી શક્યો,
હરી વેલડી કાળ ઝુલતી. ૪૭

શ્લોક ૪૮માં

બહુ વાંક કર્યો છતાં સખિ,
ન લીધું રૂઠ્યા કદાચ રસનું,
વગ વાંક અચિંતો આજ કાં
લઈ બેઠી મુજ શું અબોલડા !

રેખાંકિત ૧. अपराधेऽपि માટે છે. ૨. निकृत्यपि માટે છે. ૩. निरागसम् માટે છે. ૪. तेनवे માટે છે. ૫. जनमानता र्पितं न जाने માટે છે.
અનુવાદ સંતોષકારક બનતો નથી.

શ્લોક ૪૯

કહો માનવ લીધો મને સખિ!
ઠગ તેં દાંભિક પ્રીતિ ધારતો
નહિ તો ક્યાંય આમ જાય તું,
પરલોક મુજને પુછ્યા વિના !

અન્વય અને અર્થ સારા ઉતર્યાં છે.

શ્લોક ૫૦

જન ગયું બે ડગલાં અને સખિ,
વળી આવ્યું તુજને લીધા વિના,
હત જીવિત આ સહો હવે
નિજ પ્રાણે જગવેલ વેદના !

ચાં પંક્તિ ૨નો અર્થ બરાબર આવતો નથી. મૂળ છે.
જે : જીવન: પ્રિયતમાને અનુસર્યું હતું તો તેના વિના પાછું
શા માટે આવ્યું? તો, પોતેજ પેદા કરેલી પ્રણયવેદનાને
એ દુર્ભાગી જીવન ભલે સહન કરે.

^गात्रापूरित^ પદ છોડ્યું છે. અનુવાદમાં
પણ છૂટા હાથનો છે। "એ ડગલાં ગયું" લોકવાણીનો પ્રયોગ છે.
શ્લોક ૫૧નો સારો છે. શ્લોક ૫૨માં ^मू गव्यः^
નો અનુવાદ "બેહાલ" કર્યો છે. તે નિર્બળ છે:

મનથીય નથી પ્રિયે તને
દુભવી મેં, વદ, શેં રિસાઈ તું,
ક્ષિતિનોય પાત શબ્દ માત્રમાં,
રાતમાહરાં તાહરા વિષે.

મૂળના લાલિત્યનો પડઘો પણ આછો જ પડે છે.

શ્લોક ૫૬

શશીને ફરી શર્વરીમળે
<u>દયિતા તેમજ ચક્રવાકને,</u>
તું ગઈ સખિ ના મળે ફરી,
<u>વિરહો આ ઉર ધીર શેં ધરે!</u>

મૂળનું શબ્દ માધુર્ય નથી. અર્થ પણ થોડો બદલાય છે.
રેખાંકિત માટે મૂળ છે: दयिता द्वंद्वचरं पतत्रिणम्।
પં. ૩-૪માં "તેથી તેઓ વિરહનું અંતર ખમી શકે છે, પણ
સદાને માટે તું ગઈ છે તો મને અત્યંત કેમ ન બાળે? તે
અર્થ અહીં આવતો નથી.

શ્લોક ૫૯-૬૦

મધુરા સ્વર કોકિલા મહીં,
મદથી <u>આલસ ચાલ</u> હંસીમાં,

હરણી માંઈ લોલ દૃષ્ટિને
ઝુલતી વેલ, હિંડોલ અંગના,
આ બધું મુજને જીવાડવા,
મુકતી ગે પૃથ્વી પરે હતાં,
વિરહાનલની વ્યથા માંહે
બળતા અંતર કાજ નિષ્ફળ !

રેખાંકિત ૧. मदालसं/गतम् માટે છે. ૨. पवना - धूतलतासु માટે છે. ૩. विरहे तव मे गुरुव्यथम्हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः માટે છે. તે અંશોનો અનુવાદ મૂળના શબ્દ - સ્વર સૌંદર્યનો પડઘો આબેજ પાડે છે. શ્લોક ૬૧-૬૨નો અનુવાદ સારો છે.

આમ અનુવાદ એકંદરે સારો છે, પણ મૂળના અમુક અંશો છૂટી ગયા છે, કે છોડ્યા છે. મૂળના અર્થને ચીવટપૂર્વક અનુસરવાને બદલે ક્યાંક ક્યાંક છૂટા હાથનો અનુવાદ પણ જોવા મળે છે. એકંદરે સામાન્ય.

શ્રી ગિરજાશંકર દેવશંકર ભટ્ટ : બી. એ. : ડાકોરની સંસ્થાન હાઇસ્કુલના સ્થાપક, સંચાલક અને હેડમાસ્તર, સંસ્કૃતના સારા રસિક હતા. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ વખતે સરકારની શૌર્યપ્રેરક કીર્તનો અને વ્યાખ્યાનો કરવાની ઇચ્છાને માન આપીને તેમણે મુંબાઇ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ તેમ કરેલું અને ~~કર~~ સરકારે તેમને સુવર્ણચંદ્રક આપેલો. તેમણે રઘુવંશના ત્રીજાસર્ગમાંથી "રઘુ અને ઇંદ્રનો સંગ્રામ" નામથી અનુવાદ કરેલો છે. લોઠ કડીમાં તે પૂર્વ સંબંધ રજૂ કરી દઇને શ્લોક ૩૮થી અનુવાદ કરે છે. હરિગીતના સરળ અને દ્રુતગતિ પ્રવાહમાં અનુવાદ વહે છે. તે મૂળનો વાતાં - અર્થતંતુ પકડીને મૂળથી કંઇક જુદો પડતો, ઉમેરાવાળો કે ક્યાંક કેટલુંક છોડ્યું છે તેવો રુપાંતર કલ્પ અનુવાદ આપે છે. સ્થળે સ્થળે તેમાં એક વિશિષ્ટ સરલતા અને ઓજસ્વિતા દેખાય છે પણ મૂળનું માધુર્ય, તેની ચારુતા, અને ઓજસ્વિતા અને ધ્વનિ તેમાં પૂરાં ઊતરતાં નથી. મહાકવિ કાલિદાસના સર્જનમાં જે મૂળની નકશી છે, નાની નાની શબ્દ અને અર્થની વિગતો છે, દેખાતી નથી. યુદ્ધ વર્ણનના વીરરસની મુક્ત રીતે રજૂઆત કરીને જ તે સંતોષ માને છે. શ્લોક ૩૮થી થોડા નમૂના અહીં કડી-૨નો ઉત્તરાર્ધ:

નવ્વાણું કીધા યજ્ઞ રાયે ધરી દિક્ષા સો તણી.

નિજ તનય પર ધૂંને યોદ્ધ રક્ષા સોંપી યજ્ઞ તુરંગની

તે માટે મૂળ છે" રાજપુત્રોથી અનુસરાતા તે ધનુર્ધરને યજ્ઞના રક્ષણ માટે નીમીને તે ઇંદ્રસમાન તેજસ્વી રાજાએ નવાણું યજ્ઞો વિઘ્નવિના પૂરા કર્યા." અનુવાદમાં રેખાંકિત અંશ ઉમેરો છે. તો આ રેખાંકિત અંશો છોડ્યા છે.

શ્લોક ૩૯થી મૂળ: ત્યારપછી તે યજ્ઞકર્તાએ સ્વચ્છંદ વિહરતો અશ્વ ફરીને છોડ્યો. ઇંદ્રે અદૃશ્ય રહીને તે ધનુર્ધરોની સામેથી જ તેનું હરણ કર્યું. :૩૯: વિષાદથી શું કરવું તે ન સમજતું કુમારનું સૈન્ય થંભી રહ્યું. તે વખતે વિખ્યાત પ્રભાવશાળી, વસિષ્ઠની ગાય નંદિની

ઇચ્છાનુસાર ફરતાં ફરતાં આવી અને દેખાઇ :૪૦: તેના અંગના પવિત્ર જળથી આંખો ધોઇને સજ્જનોએ પૂજેલા રઘુ :દિલિપનંદન: એ અતીન્દ્રિય તત્ત્વોને જોવાની દૃષ્ટિપ્રાપ્ત કરી. :૪૧: અને પર્વતોની પાંખોને કાપી નાંખનાર દેવ :ઇંદ્ર:ને જોયો. રથની લગામ વડે બાંધેલા અને સારથિ માતલિ વડે વારંવાર નિયમનમાં રખાતા અશ્વને તે લઇ જતો હતો. :૪૨: આને માટે અનુવાદ છે:

ફરતો તુરંગમ જાય છે. તે દેશ વિધ વિધમાં ફરે,
ડર ઇંદ્રને લાગ્યો ઉર શતયજ્ઞ અશ્વ હરિગયો
નવ અશ્વ જોતા સૈન્યમાં ગભરાટને વિસ્મય થયો
તે સમય ત્યાં આવી ચઢી મુનિ હોમધેનુ નંદિની,
રઘુએ કરી વંદન ચરણરજ લેઇ મસ્તક પર ધરી,
ખુલ્યાં રઘુનાં દિવ્યલોચન દૃષ્ટિ કરી આકાશમાં
દોરી તુરંગ મને જતો વાસવ દીઠો આકાશમાં

રેખાંકિત ઉમેરો છે. ૨માં જોડણી છંદાનુસારી કરી છે. ૩.માં પ્રસ્તાર શુષ્કતા છે. ૪. ઉમેરો છે. ૫.પુનરુક્તિ છે. તો મૂળમાંથી રેખાંકિત અંશો છોડયા છે. તેથી અનુવાદ મુક્ત રૂપાંતર જેવો જ રહે છે, માત્ર સારગ્રાહી બને છે. કાલિદાસે હેતુપૂર્વક યોજેલાં, શબ્દ અને અર્થના અલંકારોથી ભરપૂર પદોમાંથી અહીં પણ ઘણું છોડયું છે. શ્લોક ૪૩માં "રઘુ ગગન સ્પર્શી ધીર શબ્દે બોલ્યો" એમ છે. તેને માટે અનુવાદક:

"હોંકાર શબ્દે બોલિયો ગુંજવતો તે વ્યોમને" કરે છે.

કડી ૬માં શ્લોક ૪૪-૪૫નો અર્થ આવી દીધો છે. તો કડી ૭માં શ્લોક ૪૬નો વિસ્તાર આમ છે:

ત્રિલોકના પ્રતિપાળ છો તે દિવ્યલોચન આપને,
વિઘ્નો નિવારી યજ્ઞરક્ષા ઘટે કરવી આપને,
રક્ષક થઇને વિઘ્નકર્તા આપ જો થાશો કદી
તો કર્મચારી લોકનો ભાગી પડે સંઘળો વિધિ.

તેને માટે મૂળ છે. "ત્રિલોકનાથ અને દિવ્યચક્ષુવાળા આપે યજ્ઞમાં વિઘ્નકરનારાઓને નિયમનમાં રાખવા જોઇએ તેને બદલે જો તમે પોતેજ ધર્મચારીઓના કાર્યમાં અંતરાયરૂપ બનો તો વિધિનો નાશ થાય." અહીં મૂળનો અર્થ, પદોનો ઔચિત્ય યુક્ત પ્રયોગ, છટા અને અર્થધ્વનિ બરાબર ઉતરતાં નથી. શ્લોક ૫૦માનો કડી ૧૦માં વિસ્તાર કર્યો છે ત્યાં મૂળ છે, "તેથી આ તારા પિતાનો અશ્વ કપિલ મુનિનું અનુકરણ કરતાં મેં હર્યો છે. તો હવે પ્રયત્ન કરીશ નહિ. સગરના સંતાનોના માર્ગે જઇશ નહિ. પછી અશ્વરક્ષક રઘુ નિર્ભયપણે હસીને ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યો. જો આજ આપની ઇચ્છા હોય તો શસ્ત્ર ઉઠાવો. રઘુને જીત્યા વિના તમારો હેતુ સફળ નહિ થાય.

પૂર્વે તમારા વંશમાં જે સગર રાજા થઇ ગયા,
પુત્રો જ સાઠ હજાર બળવંતા પૂરા તેના હતા.
પણ અશ્વ તેઓએ ગુમાવ્યો મહત્વ સાઠ હજારમાં
ને ભસ્મ સર્વે થઇ ગયા મુનિ કપિલ ક્રોધની જ્વાળામાં ૧૦
તું ભૂલથી પરકાર્ય કરતો ~~[illegible]~~ કાર્ય એવું ધારીને
કર યાદ એ ઇતિહાસ કરવો યત્ન ફોગટ ત્યાગી દે.
નિર્ભયપણે રઘુ અશ્વરક્ષક હાસ્ય કરીને બોલિયો,
જો એજ ઇચ્છા આપની તો ધનુષ કર ધારી લિયો. ૧૧

મૂળમાંથી રેખાંકિત અંશો છોડયા છે, તો અનુવાદમાં તેવા અંશો વિસ્તાર છે. મૂળના રઘુના પ્રત્યુત્તરમાં જે નિર્ભીક આત્મશ્રદ્ધા અને ખુમારીનો રણકો છે તે અનુવાદમાં આવતો નથી.

યુદ્ધવર્ણનમાંથી થોડા નમૂના:

કરી ક્રોધ રઘુએ ઇંદ્ર ઉપર બાણ પહેલું છોડયું
વાગ્યું હૃદયમાં ઇંદ્રના મુખ ક્રોધથી રાતું થયું,
નવમેઘનું છે ચિહ્ન જેમાં સાતરંગે શોભતું
તે ધનુષ પર સંધાન કરીને બાણ ઇંદ્રે છોડયું

વાગ્યું હૃદયમાં રઘુતણા ક્ષણ એક ત્યાં ચોટી રહ્યું,
પીવા મનુષ્ય રુધિર જે પૂર્વે કદી ના ચાખિયું, ૧૩
ગણકારતાં નહિ એ વ્યથા કાર્તિક સમાન પરાક્રમી,
યુવરાજ છોડે બાણ બીજું ઇંદ્રના ભુજની ભણી,
જે ભુજ ઉપર ઇંદ્રાણીએ પત્રાવલિ ચિતરી હતી,
જે ભુજ વડે પંપાળી ઇંદ્ર પીઠ ઐરાવત તણી, ૧૪
રઘુનામ અંકિત બાણથી તે ભુજ છુવાયો ઇંદ્રનો,
બીજે શરે ધ્વજદંડ છેદ્યો, ઇંદ્રના રથ ઉપરનો,
સુરલોકની લક્ષ્મીતણા જ્યમ કેશ કાપ્યા દુષ્ટને
ત્યમ ક્રોધની જ્વાળા ભભૂકી ઇંદ્રના ઉરને વિષે. ૧૫
છોડે મસ્ત પરસ્પર અસ્ત્રશસ્ત્રો કાળની દેખાસમાં,
આકાશથી તે અવની પરને અવનીથી આકાશમાં,
ઉતરે ચઢે કંઇ બાણ અગણિત વૃષ્ટિધારા ત્યમ થતી,
સંગ્રામ દારુણ જામિયો યુવરાજનો દેવેન્દ્રથી. ૧૬
મંથન થતા સાગર ~~શ્રી~~ સમી ગંભીર કરતી ગર્જના,
એ પ્રબળ વાસવ ચાપની તૂટી શરે યુવરાજના
તૂટેલ એ કોદંડને ફેંકી દઇ પળવારમાં,
પાંખો ગિરીની કાપનારું વજ્ર લીધું હાથમાં. ૧૭
હણવા પ્રબળ અરિને કરીને ક્રોધ ઇંદ્રે મારિયું,
છાતી વિષે યુવરાજની અતિવેગથી તે વાગિયું.
જ્યમ વૃક્ષ પર વિજળી પડે ત્યમ રઘુને વાગતાં?
ધરણી ઢળ્યો બેભાન થઇ ક્ષણ એક પીડા પામતાં. ૧૮
ગણકારતાં નહિ એ વ્યથા ઊભો રઘુ ક્ષણમાં ફરી,
ત્યાં સૈનિકોએ હર્ષ કેરી ગર્જના તત્ક્ષણ કરી,
અસ્ત્રો અમોઘ ગયાં વૃથાને યુદ્ધમાં ઊભો અરિ,
વિસ્મિત થઇને ઇંદ્રદેવે પ્રશંસા રઘુની કરી. ૧૯

આ લાંબા ખંડ માટે મૂળમાં આમ છે.

"ઇંદ્રને એમ કહીને, ઊંચા કરેલા મુખે, ધનુષ્યપર શર ચઢાવતો અને આલીઢ સ્થાનથી અત્યંત શોભતો દેહથી ભગવાન શંકરનું અનુકરણ કરતો તે ઊભો રહ્યો. :શ્લોક –૫૨: રઘુના તે સ્તંભ જેવા બાણથી હૃદયમાં ઘાયલ થયેલા ક્રુદ્ધ ઇંદ્રે પણ નવા મેઘસમૂહમાંના ધનુષ્ય ચિહ્ન :મેઘધનુષ્ય:વાળા ધનુષોમાં અમોઘ બાણ ચડાવ્યું :૫૩: રઘુની વિશાળ છાતીમાં પ્રવેશીને ભયંકર અસુરોના રક્તથી ખરડાયેલા તે બાણે પહેલાં કદી નહિ પીધેલું એવું માનવરુધિર ચાખ્યું. :૫૪: કુમાર કાર્તિકેય જેવા પરાક્રમી કુમારે, ઐરાવતને થાબડવાથી કર્કશ બનેલી અંગુલિઓવાળા અને શચીએ પત્ર રચનાથી શણગારેલા ઇંદ્રના હાથ પર બાણનો પ્રહાર કર્યો :૫૫: મોર પીંછવાળા બીજા બાણથી વજ્ર ચિહ્નવાળા ઇંદ્રના રથ ધ્વજને છેદી નાંખ્યો. તેથી દેવલક્ષ્મીના બળાત્કારે કરાયેલા કેશહરણથી હોય તેમ ઇંદ્ર તેના પર અત્યંત કોપ્યો. :૫૬: ગરુડ અને નાગ જેવા ભયંકર દેખાતા, ઊંચા અને નીચા કરેલા મુખવાળા તથા જીતની ઇચ્છાવાળા તે બેઉનું સિદ્ધો અને સૈન્ય તટસ્થ રહીને જોતાં હતાં ત્યારે ભયંકર – તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું. :૫૭: હરિચંદનાંકિત કાંડા ઉપર વલોવાતા મહાસાગરના જેવો ઘેરો ધીર નિનાદ કરતી ઇંદ્રના ધનુષ્યની પણછને ચંદ્રાર્ધ ધાર–મુખબાણથી રઘુએ છેદી નાખી. :૫૮: વધેલા કોપવાળા ઇંદ્રે તે ચાપનો ક્ષણમાં જ ત્યાગ કરીને પ્રબળ શત્રુનો નાશ કરવા માટે પર્વતોના પડખાં (પાંખો) કાપવામાં કુશળ, તેજવલયથી ચમકતું (વજ્ર) અસ્ત્ર ઉઠાવ્યું. :૬૦: વિશાળ છાતીમાં ભારે પ્રહાર થવાથી, સૈનિકોના અશ્રુઓની સાથે જ રઘુ પડ્યો, પણ ક્ષણમાત્રમાં તે વેદનાને અવગણીને સૈનિકોના હર્ષનાદ સાથે ઊભો થયો :૬૧: જેમાં વજ્રનો પ્રહાર કરવો પડ્યો એવી શસ્ત્રપ્રહારથી નિષ્ઠુર, શત્રુતામાં લાંબા સમય સુધી ટકી રહેલા રઘુની પ્રચંડ શક્તિથી ઇંદ્ર સંતોષ પામ્યો. ગુણો સર્વત્ર સ્થાન પામે જ છે. ૬૨:

મૂળ સાથે સરખામણી કરી જોવાથી કાલિદાસના યુદ્ધવર્ણનની ભાષાની ઘોષવતી ઓજસ્વિતા, શબ્દોનો સહેતુક ઉપયોગ, તેમાંથી ઊભાં થતાં તાદૃશ ચિત્રો, તેમાંના અલંકારો અને આ વાયુવર્ણનની અસરને મુકાબલે, જો સ્વતંત્ર રીતે વાંચવામાં આવે તો ઓજસ્વિ અને રસપ્રદ લાગતો આ નાના મોટા ફેરફારો કે વધારાઘટાડાવાળો અનુવાદ, સરળગતિથી વહેતો હોવા છતાં, ને તેને પોતાનું એક ઓજસ્ વરતાય છે તે છતાં ઊણો, ફિક્કો અને સામાન્યજ રહે છે.